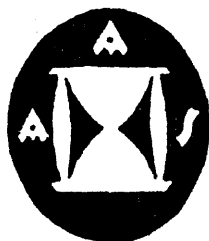

AJALOO LINE AJAKIRI

N° 2

1940

ÜHEKSATEISTKÜMNES AASTAKÄIK

T O I M E T U S

O. LIIV
PEATOIMETAJA

E. BLUMFELDT / R. INDREKO / H. KRUS
H. SEPP / P. TARVEL / J. VASAR

H. FISCHER
TOIMETUSE SEKRETÄR

SISU:

	Lk.
Narva metsakaubandus ja metsatööstus XVII sajandi lõpul. A. Soom	57
Eesti ainekstik Vennaste-uniteedi arhiivis Herrnhutis Saksamaal. R. Põldmäe	73
Märkmeid Saarde ajaloo- ja Leo Leesment	85
Akadeemiline Ajaloo-Selts 1939./40. tegevusaastal. Marta Sorg- sepp	99
Arvustused (Gustav Ränk, Saaremaa taluehitud, I — F. Linnus; Aleksander Tarnawski, Działalność Gospodarcza Jana Zamoys- kiego kanclerza i hetmana W. Kor. (1572—1605) — E. Tender; Peter Paulsen, Axt und Kreuz bei den Nordgermanen — A. Vas- sar; J. Jans, Mälestusi ja vaatlusi, I — P. Tarvel; Aloys Ruppel, Johannes Gutenberg — Sein Leben und sein Werk — Fr. Puksoo)	106
Varia	117

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

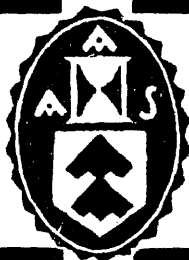
seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Parimate kodu- ja välismaa uurijate vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustuste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ pidevalt nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal. Jätkates oma 19. aastakäiku, toob „Ajalooline Ajakiri“ 1940. a., silmas pidades eelmainitud põhimõtteid, rea uudseid uurimusi nii üldise kui ka Eesti ja Põhjamaade ajaloo alalt.

„Ajalooline Ajakiri“ ilmub 4 numbrit aastas. **Tellimishind:** 3 kr. aastas. Üksiknumber 80 senti. Kuulutuste lehekülg — 10 krooni, 1/2 lehekülge — 5 krooni jne.

Toimetus: peatoimetaja — dr. O. Liiv, toimetuse liikmed — prof. E. Blumfeldt, mag. R. Indreko, prof. H. Kruus, prof. H. Sepp, prof. P. Tarvel, prof. J. Vasar; toimetuse sekretär — mag. H. Fischer.

Toimetuse aadress: Riigi Keskarhiiv, Tartu.

Talitus: Tartu, K./Ü. „Loodus“, Ülikooli tän. 18; sealsamas on saadaval ka „Ajaloolise Ajakirja“ eelmised aastakäigud. Tellimisi võtavad vastu kõik E. V. postiasutised.

Narva metsakaubandus ja metsatööstus XVII sajandi lõpul.

XVI sajandi teine pool ja XVII sajand olid Eesti linnade väliskaubandusele mitmes suhtes murranguajaks. Kõigepealt lülitati kaubateede ümberkujunemise tagajärjel Vene transiitkaubandusest pea täiesti välja endised laokohalinnad Tartu ja Pärnu. Isegi Eesti ala tähtsaim transiitkaubanduse keskus Tallinn kaotas oma senise domineeriva seisukoha, olles sunnitud selle loovutama Narvale. Viimati mainitud linn kujuneski XVII sajandi lõpuks õieti silmapaistvaks transiitkaubanduse vahendajaks. Tartu väliskaubanduslik roll osutus jäädavalt möödunuks. Tallinn ja Pärnu aga seevastu spetsialiseerusid kohapealsete saaduste, eeskätt vilja väljaveosadamaiks. Eriti Tallinn kujuneb Eesti alal tähtsaks viljakaubanduse keskuseks. Kaugelt väiksem osa Eesti viljast veeti välja Pärnu, Narva, Haapsalu ja Kuresaare kaudu¹.

Teatud muutus toimus XVI ja XVII sajandil ka transiitkaupade alal. See polnud niivõrra silmapaistev Venemaale veetavate läänepoolsete kaupade, kui just idapoolsete kaupade alal. Keskajal eksporditi Eesti linnade kaudu Lääne-Euroopasse peamiselt looma- ja karusnahku ning vaha. Orduaja lõpul langeb vaha tähtsus. Tema asemele astuvad rasv, traan, lina ja kanep² ning hiljemini ka vili. 1670-ndaist aastaist peale aga esineb Narvas täiesti uus eksportartikkel — metsamaterjalid.

¹ O. Liiv, Die wirtschaftliche Lage des Estnischen Gebietes am Ausgang des XVII Jahrhunderts, I, Tartu 1935, lk. 176 — 181.

² A. Süvalep, Narva ajalugu, I, Narvas 1936, lk. 285; Tawaststjerna, Pohjoismaiden viisikolmattuotinen sota, I, Helsinki 1918—1920, lk. 235, 238.

Metsakaupade, eriti laevaehituseks vajalikkude materjalide järele oli Madalmaades ja Inglismaal juba varemini elav nõudmine, sest nimetatud riikide suured kauba- ja sõjalaevastikud vajasisid alatasa uuendamist ja korrastamist, milleks omal maal puudusid vajalikud materjalid, eriti mastipuud. Umbes 1637. aastani tulevad mastikaubanduse keskustena Läänemere piirkonnas arvesse ainult Göteborg ja Riia. Seega Rootsi omas tookord monopoli sellele kaubaartiklile³. Hiljemini tulevad laevaehituse materjalide alal arvesse ka Norra ja Põhja-Saksamaa sadamad ning isegi Arhangelsk⁴. Eesti linnadest üksnes Pärnu tuli enne XVII sajandi lõppu mõningal määral metsamaterjalide väljaveosadamana arvesse. Teatavasti leidis Pärnu jõe piirkonnas suuri metsaalasid. 1652. a. näiteks viidi siit 8 laevalasti metsamaterjali Madalmaadesse, muu hulgas 71 300 latti, 45 5-süllast palki, 175 sülda põletuspuid ja 16 masti⁵. Kuid Pärnu ei kujunenud kunagi eriti tähtsaks metsakaubanduse keskuseks. Selle põhjus näib peituvat asjaolus, et siinseist metsadest polnud võimalik saada küllalt suuri mastipuid. 1652. a. väljaveetud 16 mastist näiteks kuulus 10 nn. harilikku („gemeine“) ning 6 väikeste („kleine“) mastide sorti. 1647. a. tollitariifide tabelis on esimeste jämeduseks 11—13 ning teiste jämeduseks 5—10 palmi⁶. Suuremate laevade, eriti sõjalaevade, ehitamiseks vajati aga tublisti jämedamaid maste, milledest maksti ka palju kõrgemat hinda. Tollitariifid näevad ette kuni 30-palmiseid maste. Palju paremad eeldused metsakaubanduseks näivad olevat olnud Narval, mille tagamaadel leidis laevaehituseks õige suurel määral ja tunduvalt sobivamat metsamaterjali.

Narva soodsad eeldused metsakaubanduse keskusena olid juba XVII sajandi esimesel poolel tuntud. 1643. a. mainib tuntud majandustegelane (1653. a. peale Eesti- ja Ingerimaa kaubandusdirektor) Philip Krusius⁷, et Rosona ja viimasega ühenduses seisva Luuga jõe ääres asetsevais suurtes metsades leiduvat häid mastipuid, millede jämedus ulatuvat 17—20-le ja enamgi palmile. Neid olevat sealt kevadel hõlpus Narva jõe suudmesse parvetada. Kahe aasta eest olevatki siit maste Lüübekisse viidud ning käesoleval (s. o. 1643.) aastal üks laevalaadung Portugali saadetud. Metsakaubanduse arendamise ja mitmekesistamise otstarbel peab ta soovitavaks, et Narva kodanikud

³ H. Ahmquist, Göteborgs historia, I: 1, Göteborg 1929, lk. 249.

⁴ C. Ballhausen, Der erste englisch-holländische Seekrieg 1652—1654, sowie der schwedisch-holländische Seekrieg 1658—1659, Haag 1923, lk. 101—102.

⁵ Pärnu ekspordi loend 1652. a., Livonica II 247 RA (Rootsi Riigiarhiiv).

⁶ A. A. v. Stiernman, Samling utaf Kongl. bref, stadgar och förordningar etc angående Sweriges inrikes commerce, politie och oeconomie..., II, Stockholm 1750, lk. 483. Tol ajal mastide jämeduse mõõtmiseks tarvitatud Madalmaade mõõt — palm — vastas umbes meie rahvapärasele vaksale.

⁷ Tõsteti hiljemini Krusenstierni nime all aadlisesusse.

või isegi riik asutaksid jõe saeveskeid⁸. Osalt vististi valitsusvõimude intensiivse propaganda tagajärjel ehitasid 1650. a. paiku pürjermeister Cordt Pöppelmann ja rentmeister Jonas Persson Joala koskedele saeveski (ja vasetagumise ettevõtte). Tööstusel aga polnud pikka iga, sest 1656. a. algava Vene-Rootsi sõja ajal põletati ta maha ning seisis pikemat aega üles ehitamata⁹. Ka tõmbas sõda metsakaubanduse kavadeid kriipsu läbi.

Umbes 10 aasta jooksul peale sõda ei märka me Narvas metsakaubanduse alal vähimatki edu. Seevastu arenes 60-ndail aastail keemiliselt ümbertöötatud metsamaterjalide — tõrva pigi ja potase — eksport. Säilinud Narva portooriumiraamatute järgi veeti Narvast tõrva välja 1662. a. 343, 1666. a. 120 ja 1668. a. 264 tünni, 1670-ndail aastail esineb järsk tõus. Nimelt eksporditi 1671. a. 7909, 1672. a. 2262, 1677. a. 2683 ja 1679. a. 2688 tünni. 1680-ndaist aastaist peale agä esineb tõrvakaubanduses järsk langus. Nimelt eksporditi 1689. a. veel ainult 30, 1690. a. 25, 1694. a. 4 ja 1696. a. 72 tünni tõrva. Neid tuleb vaadelda kui täiesti juhuslikke müüke. Pigi eksport pole kunagi päris suur olnud. Enne 1671. a. ta puudub portooriumiarveis täiesti. Nimetatud aastal eksporditi teda 530, 1672. a. 205, 1677. a. 58 ja 1689. a. 142 tünni. Hiljemini kaob ta väljaveost täiesti. Tõrv ja pigi näivad olevat olnud peamiselt kohapealsed saadused. Portooriumiraamatud sageli mainivad, et need on pärit Ingerimaalt. Umbes sama arengu teeb läbi Narva potasekaubandus. Vene potase transiit näib olevat alanud 1650. a. paiku, mil Narva pürjermeister Laurens Numens ostis seda suuremate partiide viisi Venemaalt¹⁰. 1662. a. puudub ta ekspordis. 1666. a. veeti teda välja 377 tünni, 1668. a. 879 laevanaela 4 leisikat ja 448 tünni, 1672. a. 190 laevanaela 10 leisikat ja 81 tünni, 1677. a. 1186 laevanaela 5 leisikat ja 487 tünni, 1679. a. 371 laevanaela 18 leisikat ja 149 tünni. Seejärel aga kaob ta ekspordist täiesti¹¹. Nende kaupade väljavedu näib koonduvat enam Nyeni. Tähtsaks tõrva- ja pigikaubanduse keskuseks Ingerimaa lähemas naabruses oli sel ajal teatavasti ka Viiburi.

Umbes samal ajal, kui tõrva, pigi ja potase kaubanduses esineb tagasimineku, hakkab hoogu võtma saetud ja saagimata metsamaterjalide väljavedu. 1670-ndate aastate lõpul veetakse Narvast juba võrdlemisi silmapaistvad kvantumid nii saetud kui saagimata laevaehitus-

⁸ Ph. Krusiuse märgukiri Kristiina eestkostevalitsusele 29. VIII 1643, Nordinska saml. L. 161 vol. 61 UUB (Upsala ülik. raamatuk.).

⁹ Narva raad Kristiinale 3. III 1652, Livonica II 205; Kristiina C. Pöppelmannile ja J. Perssonile 24. III 1652 ja 18. VIII 1653, R. reg. 1652 ja 1653 RA; J. Perssoni pärijate ja J. Tunderfelti vahel sõlmitud Narva tööstuste maa-alade ostu-müügi leping 1. VI 1675, erakirjav. NLA.

¹⁰ Ph. Krusenstiern Erik Oxenstiernale 13. I, 24. III ja 3. VII 1654 Oxenstiernska saml. RA.

¹¹ Narva portooriumi arveraamatud 1662, 1666, 1668, 1671, 1672, 1677, 1679, 1689, 1690, 1694, 1695, 1696, 1699 (fragment) NLA.

Tabel 1. Narva metsamater-

Aastad	Keemiliselt töödeldud materjalid					Saetud ja tahatud materjalid						
	Tõrv (tünni)	Pigi (tünni)	Potas			Saelauad		Plangud tk.	Tammelaud tk.	Ukse- ja akna- piidad tk.	Tahatud palgid tk.	Laevakaared tk.
			lvnl.	leisikat	tünni	haril. tk.	topelt tk.					
1662	343	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1666	120	—	1080	11	377	—	—	—	—	—	—	—
1668	264	—	87 ^o	4 ^{1/2}	448	—	—	—	—	—	—	—
1671	7 909	530	—	—	—	1 404	204	—	—	—	—	—
1672	2 262	205	190	10	81	—	—	—	—	—	—	—
1677	2 683	58	1186	5	487	3 580	—	—	—	—	22	—
1679	2 688	—	371	18	149	24 290	—	—	200	—	55	—
1689	30	142	—	—	—	70 573	42	—	—	—	368	—
1690	25	—	638	11 ^{1/2}	—	226 658	3130	244	—	2871	1230	—
1694	4	17	—	—	—	114 785	1239	326	—	1379	979	—
1695	—	—	—	—	—	273 273	420	107	—	1190	—	480
1696	72	—	—	—	—	127 732	18	150	—	393	—	—
1699**	—	—	—	—	—	126 450	1370	140	—	—	—	—
Kokku	16 400	952	4347	—	1542	968 545	6473	967	200	5833	2654	480

materjale välja. Tõus jätkub pidevalt, saavutades kõrgpunkti sajandi lõpuks. 1699. aastast on meil kasutada ainult portooriumiraamatu algusosa, sisaldades andmeid 44 väljasõitnud laeva lasti kohta, ehk 21,2% kohta üldarvust¹². Kuid siingi loendatud metsamaterjalide kogused ei jää taha näiteks 1696. a. kogustest. See metsakaubanduse hoogus areng lõigati järsku läbi Põhjasõjaga. Küll jätkus eksport veel mõnevõrra peale 1700. a. Narva piiramistki. Kuid Narva vallutamise järel 1704. a. tuli metsakaubanduses pikemaajaline seisak. Alles Põhjasõja lõppedes elustus see uuesti.

Tabel 1 näitab Narva metsakaubanduse arengut 1662. a. peale, mis ajast alates on säilinud portooriumiraamatud. Saetud ja tahatud materjalidest esinevad harilikud lauad („enkla, enkelte Bretter“¹³), nn. topeltlauad („doppelte, dubbla Bretter“), plangud, tammelaud,

¹² Arvestades asjaolu, et metsaeksportöörid püüdsid tavaliselt puukaupu paremate hindade saamise sihiga võimalikult varakult välja saata, peab siiski oletama, et 1699. a. portooriumiraamatu algusosa sisaldab andmeid enamiku laevalastide kohta.

¹³ Sulgudes esinevad nimetused on esitatud toleaeelses kirjaviisis.

* Tabelid 1. ja 2. on koostatud Narva 1662.—1699. a. portooriumiraamatute andmete najal.

** Andmed 21,2% kohta laevade üldarvust.

Puust laevanaelad (tränage) tk.	Töötlemata materjalid											Põletuspuud süldades
	Mastid tk.	Pugspriidid ja raad („Buchspretten“ ja „Rahnen“) tk.	Veskitiivad tk.	Tüüripalgid tk.	Poomid („Spiere“, „Sparren“) tk.	„Klappholtz“ tk.	„Schufstacken“ tk.	„Handspocken“ tk.	„Windbäume“ ja „Spiessholtz“ tk.	Palgid tk.	Latid tk.	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	280	40	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	60	—	—	—	—	1 411	350	300	—	—	—
—	—	74	—	—	—	—	—	—	—	—	24	—
—	—	388	—	—	—	119	5 132	5 624	—	—	382	245
—	—	278	—	—	—	—	5 589	1 510	—	—	123	—
—	15	183	162	—	5	—	12 930	2 000	—	—	175	—
—	41	481	257	346	235	—	19 882	3 453	—	251	539 ^{1/2}	—
—	249	1234	233	—	101	1266	52 900	400	—	1 304	467	120
—	290	1237	350	—	273	1500	47 700	1 000	—	3 713	754	—
500	138	681	244	—	886	200	53 399	6 050	—	6 774	444	—
—	52	748	—	—	—	200	66 107	400	—	6 164	296	—
500	785	5364	1246	346	1500	3285	265 050	20 787	300	18 486	3244 ^{1/2}	365

neljakandiliseks saetud ukse- ja aknapiidad, tahatud palgid, laevakaared ja laevanaelad. Töötlemata materjalidest on hinnalt ja tähtsuselt esikohal mastipuud. Seejärel tulevad laeva ninapalgid ehk pugspriidid („Buchspretten, bogspräter“) ja raad („Rahnen“). Pikemate palkide seas esinevad veel veskitiivapuud. Seejärel tulevad peenemad ja lühemad sordid, nagu poomid ja sarikapuud („Spiere, Sparren“), nn. „Klappholz“, „Schufstacken“, „Handspocken“ (vintside pööramiseks tarvitatavad lühikesed puud). Peale selle esinevad veel harielikud palgid 3—6 sülla pikkuses ja põletuspuud. Viimased vähemalt osaliselt näivad olevat kuulunud laevadel tarvitamiseks. Et kõigi nende erisordiliste materjalide puhul enamikus puuduvad pikkuse ja jämeduse andmed, siis on täiesti võimatu nende kogust praegu tarvitusel olevate mõõtude (tihumeeter, standard) järgi arvestada, mis oleks võimaldanud saada selgemat pilti iga-aastasest väljaveo kogusest.

Kaugelt suurem osa metsamaterjalide ekspordist suundus Madalmaadesse. Teisel kohal seisab Inglismaa. Kõik muud vähearvulised saadetised kannavad täiesti juhuslikku ilmet. Nii on üksikuid laevalaste viidud Hispaaniasse, Portugali, Põhja-Saksamaa linnadesse (Lüubekisse ja Stralsundi), Prantsusmaale, Rootsi, Taani ja Tallinna. Kuid tuleb võtta arvesse, et mõningane osa Narvast eksporditud

Tabel 2. Narva metsamaterja-

Sihtkoht	Laevaandungite arv	Keemiliselt töödeldud materjalid					Saetud ja tahatud				
		Tõrv (tunnides)	Pigi (tunnides)	Potas			Saelauad		Plangud tk.	Tammelaud tk.	Ukse- ja akna- pidad tk.
				lvnl.	leisikat	tünni	haril. tk.	topelt tk.			
1671. Madalmaadesse .	10	4 675	390	—	—	—	204	204	—	—	—
Inglismaale	7	3 062	140	—	—	—	1 200	—	—	—	—
Mujale	4	172	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1677. Madalmaadesse .	11	559	38	—	—	—	3 436	—	—	—	—
Inglismaale	17	2 124	20	1186	5	487	60	—	—	—	—
Mujale	1	—	—	—	—	—	84	—	—	—	—
1679. Madalmaadesse .	9	468	—	—	—	—	22 258	—	—	—	—
Inglismaale	13	2 220	—	371	18	149	2 032	—	—	200	—
1689. Madalmaadesse .	12	—	96	—	—	—	70 573	42	—	—	—
Inglismaale	2	30	46	—	—	—	—	—	—	—	—
1695. Madalmaadesse .	44	—	—	—	—	—	268 030	420	107	—	980
Hispaaniasse . . .	1	—	—	—	—	—	3 195	—	—	—	210
Mujale	2	—	—	—	—	—	2 048	—	—	—	—
1696. Madalmaadesse .	29	—	—	—	—	—	94 072	—	150	—	393
Inglismaale	3	72	—	—	—	—	23 160	—	—	—	—
Lüübekisse	1	—	—	—	—	—	6 000	—	—	—	—
Portugali	1	—	—	—	—	—	4 500	—	—	—	—
Mujale	2	—	—	—	—	—	—	18	—	—	—
1699*. Madalmaadesse .	23	—	—	—	—	—	111 000	1300	80	—	—
Inglismaale	2	—	—	—	—	—	10 650	70	60	—	—
Lüübekisse	1	—	—	—	—	—	4 800	—	—	—	—
K o k k u	195	13 382	730	1557	23	636	627 302	2054	397	200	1533

metsamaterjalidest läks ka Amsterdami kaupmeeste vahetalitusel teistesse maadesse, koguni Lääne-Indiasse¹⁴.

Madalmaadesse läkitatavate metsamaterjalide eksport suundus 100%-liselt Amsterdami, ehkki laevad ise enamikus olid pärit teistest Madalmaade linnadest. Siit varustati laevaehtusmaterjalidega kõiki linnu, eeskätt suuri laevatööstuse keskusi Zaandamis, Dordrechtis, Middelenburgis ja Westzaanis. Madalmaade suure osatähtsusega on seletatav, miks Narva metsatöösturid ja eksportöörid püüdsid oma saadusi võimalikult sealse turu nõuetega kohastada. Kõigepealt otsiti endale Amsterdami kodanikkude seast mõni agent või komisjonäär. Viimased tavaliselt hoollitsesid saadetud kaupade müügi eest ning informeerisid sinseid kaupmehi turukonjunkturi, hindade ja nõu-

* Andmed 21,2% kohta laevade üldarvust.

¹⁴ Jakob Marchant (Amsterdamist) Christoff Möllerile 8. II 1692, era- kirjav. NLA.

lide eksport sihtkohtade järgi.

materjalid			Töötlemata materjalid										Põletuspuud süüdates
Tahutud palgid tk.	Laevakaared tk.	Puust laeva- naelad (träänagel) tk.	Mastid tk.	Puuspriidid ja raad („Büchspröhen“ ja „Käpen“) tk.	Veskitiivad tk.	Poomid ja sarikad („Spieren“, „Spar- ren“) tk.	„Kiappholtz“ tk.	„Schufstacken“ tk.	„Handspocken“ tk.	„Windbäume“ ja „Spiess- holtz“ tk.	Palgid tk.	Latid tk.	
—	—	—	—	60	—	—	—	1 411	350	300	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	388	—	—	119	5 132	5 464	—	—	245	374
—	—	—	—	—	—	—	—	—	160	—	—	—	8
—	—	—	—	278	—	—	—	5 589	1 210	—	—	—	123
—	—	—	—	—	—	—	—	—	300	—	—	—	—
368	—	—	15	183	162	5	—	12 930	1 000	—	—	—	175
—	—	—	—	—	—	—	—	—	1 000	—	—	—	—
—	480	—	271	1200	350	264	1500	46 750	1 000	—	3 713	—	735
—	—	—	19	37	—	9	—	950	—	—	—	—	19
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	113	634	244	876	—	52 499	6 050	—	6 742	—	392
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19
—	—	—	25	45	—	10	200	900	—	—	30	—	17
—	—	500	—	2	—	—	—	—	—	—	2	—	16
—	—	—	52	748	—	—	—	66 007	—	—	6 140	—	274
—	—	—	—	—	—	—	—	100	400	—	24	—	22
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
445	480	500	495	3575	756	1164	2019	192 268	16 934	300	16 651	245	2174

tavate sortide kohta¹⁵. Et olla kindel eksporditavate metsamaterjalide turunõuetele vastavuses, palkasid Narva metsaärid oma teenistusse koguni Madalmaadest metsapraakereid. Nii sõlmis Tunderfelti pärijate metsafirma 1691. a. kellegi Jan Clason Hoff'iga vastava lepingu 3 aastaks. Hofti ülesandeks oli juhtida palkide raiumist metsas, sortida metsamaterjale, korraldada laevade lastimist ning juhtida omanikkude kõrval kogu metsaäri Neemerannas („Magerburg“). Peale selle pidi ta abiks olema ka laevade ehitamisel, kusjuures aga suurte laevade ehitamise puhul omanikud kohustusid peale tema veel ühe juhtiva meistri välja tellima¹⁶.

Metsakaubanduse konjunktuur oli sageli muutlik. Paisati korraga palju kaupa Amsterdami turule, siis langesid hinnad ja müüjail

¹⁵ Vt. Tunderfelti, Kostfelti ja Mölleri metsafirmadele nende Amsterdami agentidelt ja komisjonäridelt saanud kirjad, erakirjav. NLA.

¹⁶ Leping 1. I 1691, I 38 NLA.

oli raske puukaupu rahuldavate tingimustega realiseerida. Eriti kardetavat konkurentsi tekitas Narvale Norra metsaeksport, mis sajandi lõpul võrdlemisi elav oli. Lühema mereteel tõttu olid ka prahiveo hinnad seal tunduvalt madalamad. Seepärast on agentide kirjades Narva kaupmeestele õige palju juttu Norra metsakaubandusest¹⁷. Võistluse vältimiseks soovitasid agendid Narva metsaäridel oma saadetised kevadel nii varakult, kui jää vähegi võimaldab, teele läkitada, sest siis oli turg veel küllastamata. Teistes oludes oleks Narval tulnud arvestada ka Nyeni võistlust. Viimatimainitud linna ümbruskonnas ja Neeva lisajõgede ääres tekkis XVII sajandi lõpu rida metsatööstusi. Metsakaubandust soodustasid siin eriti metsamaterjalide hea kvaliteet ja soodsad parvetamisvõimalused. Kuid Narvale õnneks olid prahiveohinnad Nyeni ja Madalmaade vahelisel mereteel tunduvalt kõrgemad. Seetõttu said sealsed eksportöörid halvema konjunktuuri puhul, nagu see näiteks oli 1692. a., kahju. Soodsa konjunktuuri põhjustajaks tavaliselt oli sõda. Hävis sõjas palju laevu, siis oli kohe vaja laevastikku uuendada. Seeläbi suurenes õige oluliselt nõudmine metsamaterjalide järele ja tõusid loomulikult ka hinnad. Kuid ka sõja läbi kannatada saanud linnade hoonete kordaseadmine tõstis elavamalt nõudmist metsakaupadele. Nii arvab Christoff Mölleri agent Pieter van Kessel ühes oma kirjas 1695. a., et hiljutisest Brüsseli pommitamisest, kus nimetatud linnale palju kahju on tekitatud, võivat metsakaubandusele kasu olla. Vastupidi aga, kui ülekaalukas vaenlane blokeeris Madalmaade rannikut ning püüdis kõik saabuvad või lähtuvad laevad kinni, nagu see 1696. a. toimus sõjas Prantsusmaaga, võisid metsafirmad laevade kaaperdamise tõttu suuri kahjusid saada. Teisest küljest põhjustas kaubalaevade häving ka prahihindade liigset tõusu¹⁸.

Kõrgete prahihindade üle olid Narvas XVII sajandi lõpul kaebused sagedased. Täielikku pilti prahihindadest ja nende kõikumistest on raske saada. Prahihinnad kõigepealt olenesid laevade kandejõust. Üldiselt on teada, et Madalmaade kaubalaevad olid Narva ja Lääne-Euroopa vahel kursseerivaist laevust suurimad¹⁹. Narva kauguse tõttu Lääne-Euroopast olid prahihinnad siin ligi pool kõrgemad kui Riias. Kui Riias nõuti laevalastilt 1600—1800 kuldnat, siis tõu-

¹⁷ Göteborgi metsakaubandus oli XVII sajandi lõpuks Rootsi valitsuse poolt oma laevaehituse huvides kehtima pandud kitsenduste läbi juba peaaegu lakanud. Almquist, *op. cit.*, lk. 613.

¹⁸ Tunderfelti, Kostfelti ja Mölleri metsafirmadele Amsterdami agentidelt ja komisjonäridelt saanud kirjad, erakirjav. NLA. Metsatööstuste asutamiste kohta Nyeni ümbruskonnas leidub andmeid Rootsi kommerts-koll. registratuuris 1690-ndaist aastaist, ÕA (Rootsi Riigiarhiivi Östermalmi osakond).

¹⁹ Narva 1679. a. portooriumiraamatu andmeil Madalmaade laevad mahutasid 50—175, Inglise laevad 30—120, Rootsi ja Soome laevad 12—60 ning Lüübeki laevad 35—70 sälitist.

sis hind Narvas keskmiselt 3000 kuldnale. 1683. a. mainib Jürgen Tunderfelt, et prahihinnad tõusvat üle 3000 kuldna. 1699. a. näeme sama metsafirmat sõlmivat ühe Madalmaade kippariga prahiveo lepingu 2475 kuldna peale²⁰. 1692. aastal kerkisid prahihinnad korraga umbes 100%, üksikuil juhtudel palju enamgi. Keskmiseks hinnaks oli 5500—7000 kuldnat. Sellise hinnataseme juures ei tasunud odavamaid metsamaterjalide liike hoopiski eksportida. Christoff Mölleri Amsterdami agendi J. Marchant'i kalkulatsioonide järgi mahutas keskmine laev umbes 14000 saelauda, mille kõrgeimaks müügihinnaks oli 1692. a. 6674 kuldnat, kuid veokulud ulatusid vähemalt 7000 kuldnale. Üksnes mastide vedu oli veel tasuv sellise hinnataseme puhul²¹.

Peale ebasoodsate prahihindade raskendas metsakaubandust ka kõrge eksporttoll mastipuudelt. Kõrgete tollitariifide abil Rootsi valitsus nimelt püüdis oma laevaehituse huvides võidelda mastide väljaveo vastu. Narvas kehtis 1677. a. väljakuulutatud korralduse alusel eksporditavate mastide kohta mõni aeg tunduvalt madalam tariif, kui Rootsis, mida põhjustas soov siinset algavat metsakaubandust elustada. 1683. a. aga kõrgendati tariife etteteatamatult Rootsis kehtivate tariifide tasemeni. Seega tuli umbes 18 palmi jämeduselt mastipuult tasuda 4 riigitaalrit tolli. See põhjustas siinsete metsamaterjalide eksporditõrje seas suurt ärevust. Jürgen Tunderfelt mainib oma kirjas kohalikule kindralkubernerile, et uued tollid teda täiesti ruineerivat, eriti kuna siinsed mastid oma mõõtudel ja omadustelt kaugeltki ei saa võistelda Rootsist ja Riiast eksporditava- tega ning prahihinnad on 100% kõrgemad kui seal. Lisaks sellele ka palkide transport Venemaalt nõudvat suuri kulusid. Oleks ta tollikõrgendusest varemini teada saanud, siis oleks ta olnud ettevaatlikum. Praegu olevat ta metsamaterjalide arvel juba üle 5000 rubla ette välja maksnud ning metsatöölised Venemaale saatnud²². Kas ja kuivõrra valitsusvõimud Narva metsaeksportitõrje soove arvestasid, pole olnud võimalik kindlaks teha. Kindel vaid on, et metsakaubandus ei jäänud seisma, vaid seevastu koguni võttis veelgi suuremad dimensioonid. Metsaeksport näib olevat olnud isegi nii tasuv, et puukaupade järele saabusid paljud laevad siia koguni hoopis väheste kaupadega või ainult ballastiga²³.

Nüüd vaatleme, kuidas toimus siinse metsakaubanduse esimene staadium, s. o. mil viisil ja kust puukaubad Narva saabusid. Nagu nähtub reast metsamaterjalide ostu-müügi lepinguist, eriti aga kahest

²⁰ J. Tunderfelt Ingerimaa kindralkub. J. Sperlingule 21. XI 1683, I 71 NLA; leping 7. VIII 1699, I 38 NLA.

²¹ Agentide kirjad Tunderfelti pärijaile ja Chr. Möllerile 1692, era- kirjav. NLA.

²² J. Tunderfelt J. Sperlingule 21. XI 1683, I 71 NLA.

²³ Narva portooriumiraamatud 1662—1699 NLA.

Tunderfelti metsafirma nn. „Luuga palkide raamatust“ a. 1688—1699, tuli ainult vähene osa metsamaterjalidest Rootsile alluvalt Ingerimaalt²⁴. Kaugelt suurem osa aga saabus Venemaalt, nn. Somero piirkonnast. Metsaostude keskuseks näib olevat olnud praegune Osmino linn ühe Luuga lisajõe ääres. Tunderfelti Luuga palkide arveraamatuis on loendatud umbes 60 küla Luugal ja selle lisajõgedel, kust palke ostetud. Tõenäoselt pakkusid ka Plüssa-äärseid suured metsaalad metsakaubanduseks soodsat materjali. Talve tulekul saatsid Narva metsafirmad oma metsapraakerid ja osalt isegi metsatöölised enne valmisvaadatud metsadesse, kes siis kohased puud välja valisid ning maha raiusid. Palgid veeti kohalikkude vene talupoegade poolt talve jooksul Luuga või selle lisajõgede äärde välja ning parvetati kevadel ettenähtud vastuvõtukohtadesse. Luuga-äärseist metsadest ostetud palgid tuli nende müüjail kevadel üle anda kas Tunderfelti saeveskis Poretšjes²⁵, või jälle metsamaterjalide laoplatsidel Neemerannas või Väikülas. Esimesse määrati tavaliselt saepakud, teise — mastid ja teised töötlemata eksporditavad puukaubad. Plüssa ja Narva jõe äärseist metsadest ostetud palgid seevastu määrati vastuvõtmisele kas Kulgu sadamas, Tunderfelti Joala saeveskis, Axel Lilliegreeni saeveskis Narva jõe paremal kaldal, Jakob Porteuse saeveskis Kampersholmi saarel või Narva jõe suudmes. Metsamaterjalide peamised müüjad olid kohapealsed vene talupojad. Nende seas esineb aga ka vene mõisnikke, muu seas keegi vürst Feodor Vassiljevitsš Jeletskoi. Viimaselt ostis Tunderfelti metsaäri suurtes kogustes maste, muu seas 1698. a. 267 tükki. Mis puutub metsapraakeritesse, siis olid nad sageli välismaalased. Isegi venelasi esineb nendena. Narva alamkohtu protokollis 1699. a. näiteks esineb venelane mastipraaker Ivan Zolotonog²⁶.

Saepakud läksid saeveskites laudadeks ja plankudeks ümber-töötamisele. See osa kaubast pääses välisturule alles järgmisel kevadel. Mastid, pugspriidid, raad ja teised seda liiki materjalid aga kooriti ja sorteeriti metsafirmade laoplatsidel ning viidi välja kas sama või järgmise aasta suvel. Laoplatsid asetsesid Rosona suudmel jõe mõlemal kaldal Narva jõest Väikülani. 1698. a-st pärineval Rosona suudme kaardil on märgitud 9 Narva metsaäri laoplatsid²⁷. Lao-

²⁴ Tunderfelti pärijate leping Kurvitz'a mõisarentn. O. R. Bock'iga 11. I 1699 ja B. Giöbe pärijatega 12. III 1699, I 38 NLA.

²⁵ Allikais „Poritz“. Nimetatud paik asetseb Poretšje nimelise Luuga lisajõe suudme lähedal lõuna pool Jamat (Kingisseppa).

²⁶ Tunderfelti metsaäri Luuga palkide arveraamatud 1688—1699; Bastian Ritter Narva raele (sisse t. 30. II 1679), I 85; William Kettlewell Narva raele (sisse t. 27. III 1701), I 81; leping A. Lilliegreeni lese ja Joachim Kostfelti vahel 7. III 1698, I 38; J. Tunderfelt J. Sperlingule 21. XI 1683, I 71; Narva alamkohtu prot. 1701, I 163 NLA.

²⁷ Kaartidekogu nr. 24 NLA. 1682. a. tekkis J. Tunderfelti ja J. Porteuse vahel protsess, sest Porteus oli teadmatult kasutanud laevade

platside juures asetsevad ka sadamasillad, millel mettamaterjale lastiti. Et suuremad laevad Narva jõe suudmest sisse ei pääsenud, oli metsaäridel mõningal määral suute või lotje, milledega puukaubad reidil seisvatele laevadele veeti. Narva piiramise ajal 1700. a. kaotas Kettlewelli metsaäri näiteks 5 vene lotja²⁸. Et enamikul metsaäridest puudusid endil saeveskid, osteti saetud materjalid saeveskiomanikelt või lasti palgid viimastel laudadeks ja plankudeks saagida. 1694. a. näiteks müüb Tunderfelti metsaäri eksportöör Johan Hartmannile 14 000 tosinat 1½-tolliseid saelaudu. Lauad määrati üleandmiseks Tunderfelti metsaäri sadamasillalt Neemerannas²⁹. 1698. a. müüb Lilliegreeni lesk Joachim Kostfeltile 16 000 saelauda, kusjuures ostja pidi materjalid vastu võtma osalt esimese avaveega Väikülas, osalt saeveski juures jõekaldal³⁰. 1699. a. sõlmib Tunderfelti metsaäri, kel endal oli küll 2 saeveskit, Lilliegreeni lesega lepingu, mille järgi viimane kohustub kolme järgneva aasta jooksul kogu oma produktsiooni müüma Tunderfeltile. Lepingus määratakse kindlaks ka saetavate laudade pikkus ja paksus ning hind. Tunderfelti metsaäri omalt poolt lubab Lilliegreeni saeveskile muretseda niipalju palke, kui see suudab läbi töötada. Lauad tuli üle anda Ivangorodi eeslinnas asetseval Cronenburgil laoplatsil, kuid mitte vähem korraga, kui 1 või 2 lodjakoomat³¹.

Vanemaid metsaärisid Narvas oli Tunderfelti oma. 1683. a. mainib selle asutaja Jürgen Tunderfelt oma kirjas Ingerimaa kindral-kubernerile, et temal olevat suured teened kuninglikkude tollitulude suurendamisel selle, Narvas senitundmatu puukaubanduse väljaarendamisel³². 1679. a. oli tema nelja mettamaterjalide eksportööri seas kõige silmapaistvam. Tunderfeltiga seltsivad aastate jooksul järgmised tähtsamad metsafirmad: W. Kettlewell, J. Hartmann, B. Ritter, J. Kostfelt, J. Porteus, Chr. Götte, D. Cronenburg ja Chr. Möller. Väiksemal määral ja enam-vähem juhuslikult teotses sellega veel mõningane arv teisi kaupmehi. Loomulikult ei piirdunud ülalloendatud metsakaupmehed üksnes metsakaubandusega, vaid nad tegelesid ka muude kaubandusaladega. Tunderfelti metsaäri läbikäik oli kogu Narva lühikese metsakaubanduse perioodi kestel suurim³³. Seda võimaldas temal kõigepealt kahe saeveski omamine, milledele lisaks ta, nagu eespool nägime, sai 1699. a. veel kolmandagi saeveski enda käsustusse.

lastimiseks Tunderfelti laoplatsi, mis oli viimasele määratud rae otsuse järgi 1682. a. kevadel. I 29 NLA.

²⁸ W. Kettlewell Narva raele (sisse t. 27. III 1701), I 81 NLA.

²⁹ Leping 31. XII 1694, I 87 NLA.

³⁰ Leping 7. III 1698, I 38 NLA.

³¹ Leping 15. VI 1699, I 38 NLA.

³² J. Tunderfelt J. Sperlingule 21. XI 1683, I 71 NLA.

³³ Narva portooriumiraamatud 1662—1699 NLA. Jürgen Tunderfelt sureb 1688. a. Pärandustombu nimel juhib metsaäri edasi ta poeg Georg Johan Tunderfelt.

Hoogsal^ø arenev metsakaubandus lõi soodsad eeldused ka saeveskite tegevusele. Üksteise järel asutatakse nii vee kui tuule jõul töötavaid saeveskeid. Saeveskite püstitamiseks Narvas esineb juba vareminki kavatsusi. 1617. a. tegi Gustav Adolf Ivangorodi asehaldurile Anders Erikssonile korralduse Narva koskedel Ingerimaa-poolsel kaldal saeveski ehitamiseks³⁴. See ilmsesti siiski ei teostunud. 1643. a. soovitab Ph. Krusius valitsusel soodustada Narva jõel saeveskite ehitamist³⁵. 1646. a. mainib Narva pürjermeister Jakob Fougdt oma märgukirjas, et kuna jõgi voolab tühjalt ning kasutult, siis võiks valitsus võimaldada Narva kodanikel saada jõekaldal saeja vanutusveskite püstitamiseks sobivaid krunte³⁶. Alles 1650. a. paiku ehitati Joala koskedele Narva jõe vasemal kaldal esimene saeveski. Omanikeks olid Narva pürjermeister Cordt Pöppelmann ja kohalik rentmeister Jonas Persson. Ühel ajal saeveskiga püstitasid viimased ka vasetagumise tööstuse Venemaale eksporditava Rootsi vase töötlemiseks. Saeveski sisseseadust teame vaid, et sel oli 2 saagi. Veski hävis peatselt algava Vene-Rootsi sõja ajal, enne kui teda õieti töösse saadi rakendadagi. Cordt Pöppelmann rändas sõja alguses Saksamaale ning suri seal. Teine osanik, rentmeister Persson, aga ehitas mõni aeg hiljem neile ühiselt doneeritud saare oma osa peal uue saeveski üles. 1675. a. müüs tema väimees Hinrich Schultzen kõigi pärijate nimel krundi ja veski Jürgen Tunderfeltile edasi³⁷. Tunderfelt oli huvitatud ka saare teisest poolest, kuid Pöppelmanni pärijad näivad olevat teinud oma osa müügi asjus raskusi. Seepärast oli Tunderfelt sunnitud valitsuselt abi otsima. Viimane tegigi kohalikule kindralkubernerile 1678. a. korralduse, et juhul, kui Pöppelmanni pärijad kas ei taha või ei suuda kõnesolevale saarele veskeid püstitada, tuleb neid sundida oma osa mõõduka hinnaga Tunderfeltile üle andma³⁸. Müük näib olevat teostunudki, sest 1680-ndate aastate alguses Tunderfelt ehitab Joala koskedele uue saeveski. Vististi redutseeriti saar vahepeal riigile, sest 1685. a. sõlmib Tunderfelt kindralkuberneriga selle kasutamiseks rendilepingu 20 aasta peale³⁹. Teise veski püstitas Tunderfelt samal ajal Ingerimaale Poretšjesse samanimelise Luuga lisajõe äärde, milleks talle 1678. a. renditati 2 obži maad⁴⁰.

³⁴ G. Adolf A. Erikssonile 16. VIII 1617, R. reg. 1617 RA.

³⁵ Ph. Krusiusu märgukiri Kristiina eestkostevalitsusele 29. VIII 1643, Nordinska saml. L 161 vol. 61 UUB.

³⁶ J. Fougdt Kristiinale (esit. 21. VII 1646), rae kontseptid NLA.

³⁷ J. Tunderfelti ja H. Schultzeni vahel 1. VII 1675 sõlm. leping (ärah.), erakirjav. NLA.

³⁸ Karl XI Ing. kindralkubernerile 19. VI 1678 (ärah.), I 177 NLA.

³⁹ Narva ja Ivangorodi läänide 1695 ja 1698. a. maaramatu fragmendid, ERKA.

⁴⁰ Karl XI J. Tunderfeltile 30. VIII. 1680 (ärah.), erakirjav. NLA.

Koskede piirkonda, Narva jõe paremale kaldale, püstitab 1671. a. paiku ka rentmeister Axel Christersson Lilliegreen saeveski. Ta väidab olevat paigutanud ettevõttesse suure osa oma varandusest, sest tammi ehitamine ja veskikanali paesse lõhkumine tulnud väga kulukas⁴¹. Lilliegreen (ja hiljemini tema lesk) metsaekspordiga ei teotse- nud, vaid piirdus enam-vähem puhtal kujul tööstusliku alaga.

Nende kahe saeveski kõrval tekkis umbes sama aja paiku Narva jõe veel kolmas silmapaistev metsatööstus. See asutati Jakob Porteuse poolt nn. Kampersholmi saarele⁴². Iseloomustavaks jooneks selle saeveski puhul oli asjaolu, et ta töötas Madalmaade veskite eeskujul tuulejõul. Porteus pöördus juba 1673. a. veski ehitamiseks sobiva platsi saamiseks Narva rae poole. Rae ettepanek oli, et tal tuleks see linna maadelt ise välja otsida⁴³. 1681. a. sõlmib Porteus Narva saksa kiriku eesseisjatega lepingu Kampersholmi saare põhjapoolse osa (ligikaudu $\frac{1}{3}$) rentimise üle. Porteus kohustus kogudusele maksma aastas 30 riigitaalrit renti. Rentnikul oli õigus krundil hooneid püstitada ning saare ja parema kalda vahel asetsevas kitsas jõesängi osas tööstuseks vajalikke palke hoida. Juba 1683. a. paiku mainib Porteus kirjas kuningale, et tema saeveskis saetud lauad ja plangud on teed leidnud Madalmaade ja Inglise turgudele.

Et ettevõtet veelgi tulukamaks muuta, asus Porteus seda varstigi laiendama. Ta kavatses nimelt hakata oma tööstuse krundil laevu ehitama. Sel viisil oli võimalik saeveski saadusi, milledest välisurgudel iga kord polnud võimalik head hinda saada, soodsamalt realiseerida. Esimene laev ehitati tõenäoselt 1684. a. paiku ühe Tallinnas elava kippiari ja tema poolt Rootsis hangitud kaasreederite tellimisel. Laevapusepad olid tellitud Saksamaalt. Ehitatav laev pidi hakama kursseerima Narva ja Lääne-Euroopa riikide — Inglismaa, Prantsusmaa ja Madalmaade — vahel. Sel põhjusel soovis Porteus kogu saart oma käsustusse saada. Ta palus 1683. a. paiku valitsuse vahetalitust, et Narva raad müüks talle ülejäänud saareosa mõõduka hinna eest⁴⁴. 1688. a. kordab Porteus oma soovi Narva raele ja riigivalitsusele, väites, et saare lõunapooline osa on talle vajalik laevaehituse materjalide lao, kuivatushoone, laevapuseppade korterite ja muude ehitiste püstitamise tarbeks. Omades saart, oleks tal ka võimalik ümberkaudseil talupoegadel seal õist hobuste karjatamist

⁴¹ A. Lilliegreeni kaks dateerimata kirja Karl XI-le, Livonica II 210 RA.

⁴² Nimetatud saar asetses umbes Vepsküla kohal jõe parema kalda lähedal. Narva piiramise ajal 1700. a. asetses seal tsaar Peetri peakorter. Praegu on saar kaldaga kokku kasvanud. Porteuse järgi nimetati saart sajandite vahetusel ka „Porteus Holm“ ehk „Portei Holm“.

⁴³ Narva rae prot. väljavõte 1. XII 1673, I 29 NLA.

⁴⁴ Rendileping J. Porteuse ja Narva saksa kog. vahel 22. VI 1681, I 38 NLA; J. Porteus Karl XI-le (dateerimata 1683. a. lõpul või 1684. a.), Livonica II 210 RA.

ära keelata, sest olevat karta, et viimaste õitsituledest süttivad tööstuse juures olevad saepuru- ja laastuhunnikud ning tekib tuli-kahju⁴⁵. Et tööstuslike ettevõtete asutamise soodustamine kuulus tol ajal valitsuse majanduslikku programmi, tegi viimane kindralkuberner Sperlingule 1689. a. veebruaris korralduse avaldada raele mõju, et Porteus saaks kogu saare oma käsustusse. Sama aasta 3. juulil sõlmitaksegi ostu-müügi leping, mille järgi saar, kokku 12 937 ruutsülda, läheb 200 speetsiastaalri eest Porteusele⁴⁶. Porteuse ettevõtted teotsevad edukalt Põhjasõjani. 1697. a. Rootsi kommerts-kolleegiumi poolt Karl XI-le esitatud aruandes riigi kaubandusliku ja tööstusliku seisukorra üle kõneldakse neist väga kiitvalt. Aruandes kirjeldatakse, kuidas palgid jõest maale tõmmatakse, seejärel mitme saelehega varustatud saeraami alla juhitakse ja „med ett nätt maner“ laudadeks saetakse. Lisaks saeveski krundile olevat valitsus andnud tööstusile veel kaks saart laevatööstuse tarbeks, kus leiavad soodsalt kasutamist tööstuses toodetud lauad ja plangud⁴⁷. Kõnesolevas aruandes nähtavasti on juttu Kampersholmist põhja pool asetsevaist saartest, eeskätt sellest, mis praegu kannab „Suursaare“ nime, mida Jakob Porteus 1683. a. paiku palus müüa oma vennale Reinhold Porteusele, kes soovivat sinna tuulejõul töötavat saeveskit ehitada⁴⁸. Millal nimetatud saeveski püstitati, pole lähemalt teada. 1689. a. vaid näeme Reinhold Porteusele saabuvat välismaalt 100 riigitaalri eest saeveski varustist⁴⁹. Võimalik, et viimane siiski iseseisvat metsa-äri ei asutanud, sest teatavasti töötas ta vareminki oma venna äris. Jakob Porteuse metsatööstuste kohta võiks lõpuks veel tähendada, et nii saeveskis kui laevatööstuses töötasid tavaliselt välismaa meistrid ja sageli isegi töölisel. 1696. a. on saeveskis meistriks Cornelius Clason Witt ja 1699. a. Johan Corneliusson⁵⁰.

Kas Narva lähemas ümbruskonnas peale loendatute veel saeveskeid leidis, pole teada. 1698. a. paiku pöördus Narva kodanik Bastian Ritter Rootsi kommertskolleegiumi poole, paludes võimaldada saeveski ehitamiseks sobivat krunti saada. Kolleegiumi poolt tehtigi seejärel kindralkuberner Fersenile sellekohane korraldus⁵¹. Kas Ritter aga enne sõda veel jõudis veskit püstitada, pole teada. Mitmel

⁴⁵ J. Porteuse nimel ta vend Reinhold Porteus Narva raele (sisse t. 4. X 1688), I 84 NLA.

⁴⁶ Ostu-müügi leping 3. VII 1689, I 38 NLA.

⁴⁷ Kommertskolleegium Karl XII-le 28. V 1697, Kommertskoll. regist-ratuur 1697, ÕA.

⁴⁸ J. Porteus Karl XI-le (dateerimata, 1683. a. lõpul või 1684. a.), Livonica II 210 NLA.

⁴⁹ Narva 1689. a. portooriumiraamat NLA.

⁵⁰ Narva alamkohtu prot. 16. XI 1696 ja 5. XII 1699, prot. r. 1696 ja 1699 NLA.

⁵¹ Kommertskoll. Fersenile 14. IV 1698, Kommertskoll. registatuur 1698 ÕA.

puhul märgivad Narva portooriumiraamatud impordiosas saeveski varustise sissevedu. Nii toodi 1689. a. M. Arendile 20 saelehte ja 15 viilli, 1699. a. H. Poortenile 170 saagi ja kellelegi teisele kaupmehele 34 saagi⁵².

Lõpuks peatume veel mõnel teisel Narva laevatööstusel, milledest silmapaistvaim näib olevat olnud inglise suurkaupmehe William Kettlewelli ettevõtte. Viimane tekkis 1690-ndail aastail Narva jõe vasemal kaldal Vepskülas. Kettlewelli enda andmeil rajati tööstus 1692. või 1693. aastal. 1695. a. rentis Narva raad temale laevaehituse jaoks Vepsküla 12 aastaks. Linn ise oli selle rendile saanud kroonult⁵³. Laevatööstuse edukusest kõnelevad Narva portooriumiraamatu sissekanded, kus Kettlewellile saabus sageli välismaalt laevavarustist, muu seas mitmesuguse nimetusega purjesid, kompasse, plokkke, later-naid jne. Teistest laevatööstustest on andmed napimad. Kõigepealt näib laevaehitamisega olevat Neemerannas teotsenud Tunderfelti metsaäri. Viimaselegi saabus välismaalt, eeskätt Madalmaadest, korduvalt laevavarustist, näit. 1694. a. ühe koha peal ehitatud laeva jaoks 1000 kuldna ning 1695. a. 500 kuldna eest. Tunderfelti pärijate kavatsused laevu ehitada ilmnevad muu seas metsaäri lepingust hollandi metsapraakeri Jan Clason Hoff'iga, kus viimane muude ülesannete kõrval kohustub kaasa aitama ka laevade ehitamisel. Ainult suurte laevade ehitamise puhul pidi Tunderfelt parema asjatundja ametisse palkama⁵⁴. Peale Kettlewelli ja Tunderfelti saabus ka teistele Narva metsakaupmeestele välismaalt vahete-vahel laevavarustist, muu seas võrdlemisi rohkesti Joh. Hartmannile⁵⁵. Võimalik, et üksikul juhtudel kohalikud kaupmehed ise ehitusmeistrid ja puusepad palkasid ning omal arvel laevu ehitasid. 1695. a. näiteks alustas keegi Hinrich Erichs Neemerannas 140 jala pikkuse ja 30 jala laiuse kaubalaeva ehitamist, kuid sattudes hiljem rahanduslikku kitsikusse, hakkas endale kaasreedereid otsima. Hollandi laevapuusepad polnud töötingimustega, muu seas halbade korterioludega, rahul ning soovisid kodumaale tagasi minna⁵⁶. Arvestades Narva kodanikkude kaubalaevade arvu kiiret kasvamist XVII sajandi lõpul, näib olevat kindel, et enamik laevu, millede nimedeski paljudel juhtudel figureerib

⁵² Portooriumiraamatud 1689 ja 1699 NLA.

⁵³ W. Kettlewell Karl XI-le (dateerimata, kindralkub. kirja juures kuningale 9. XI 1696), Livonica II 191 RA; Narva rae tulude arve 1701. a., I 136 NLA.

⁵⁴ „Maar om grote schepen, een goet fasson te geven, zulle wij een ander timmermeester ontbieden...“ Leping Tunderi pärijate ja Hoffi vabel 1. I 1691, I 38 NLA.

⁵⁵ Narva portooriumiraamatud 1690-ndaist aastaist NLA.

⁵⁶ Leping H. Erichsi ja F. Dahleni vahel 13. II 1695, I 38; laeva kaasreederid W. Kettlewell, H. Funck ja H. Poorten Narva raele (sisse t. 12. VII 1695), I 84; Narva rae prot. 22. IV 1695, I 21; N. rae prot. väljavõtted 9. VII ja 18. X 1695, I 30 NLA.

sõna „Narva“, näiteks: „Die Stadt Narva“, „Slätet av Narva“, „Rådhuset av Narva“, „Vapn från Narva“, „Gouverneuren av Narva“, „Die Hoffnung von Narva“, „Carolus von Narva“, „Fortuna von Narva“, „Förgylte solen av Narva“, „Ivangorod von Narva“⁵⁷ jt., oli ehitatud koha peal, milleks olid siin kõigiti soodsad eeldused.

Narva metsakaubanduse ja metsatööstuse hiilgav areng lõigati Põhjasõjaga järsku läbi. Metsakaupmehed said raskeid kahjusid, sest nende väljaspool linna asetsevad materjalilaoed ja tööstused rüüstati või langesid tule ohvriks. Kettlewell näiteks arvestab oma kahjusid 1700. a. piiramise läbi 3300 riigitaalrile. Peale selle aga jäi tal vene talupoegadelt ja kaupmeestelt saada 26 552 riigitaalrit. Venelased olid maha põletanud tema kaubaaidad linna sadamas, agulis ja Kulgul, elu- ja tööstushooned Vepskülas ning laoplatsil olevad mastid, palgid, plangud ja lauad⁵⁸. 1703. a. põletasid Ingerimaal opereerivad Vene väeosad Väikülas ja Neemerannas asetsevad Tunderfelti pärandustombule kuuluvad metsamaterjalid tuhaks. Muu hulgas hävis ka üle 700 tahutud palgi⁵⁹. Tule ohvriks langes ka Porteuse saeveski. Narva vallutamise järel pöördus Jakob Porteus tsaar Peetri poole toetuse saamiseks veski ülesehitamiseks. Tsaar lubas talle vajaliku summa laenuks anda, kuid raha saamine viibis⁶⁰. 1708. a. aga viidi kogu Narva jõukam elanikkond sundkorras Venemaale. Alles peale Põhjasõja lõppu elustuvad metsakaubandus ja metsatööstus Narvas uuesti.

Eeltoodut kokku võttes leiame, et ehkki Narvas olid metsakaubanduseks soodsad eeldused ja Lääne-Euroopa turgudel elav nõudmine siinsetele laevaehitusmaterjalidele, tekkisid metsakaubandus ja -tööstus siin siiski võrdlemisi hilja. Et metsakaubanduse algust võiks ümmarguselt dateerida 1675. aastaga, siis kogu selle kestuseks oli käsitledavas faasis ainult veerand sajandit. Sellest ajast oli selle ala tõenäoseks õitsenguajaks vaid XVII sajandi viimne aastakümne. Nii saetud kui saagimata metsamaterjalide eksport tõusis a. 1690—1700 väljapaistvale kõrgusele. Kaugelt suurem osa sellest suundus Madalmaadesse. Teisel kohal seisis Inglismaa. Kõik teised maad (Hispaania, Portugal, Prantsusmaa, Põhja-Saksamaa jt.) etendäsid turuna hoopis kõrvalist tähtsust. Metsakaubanduse elavnedes tekkis Narvas ja selle lähemas ümbruses rida nii vee kui tuule jõul töötavaid saeveskeid. Peagi seltsivad nendega ka laevatööstused, milles ehitati rida kaugesõidulaevu. See hoogus areng katkes järsku 1700. a. puhkenud Põhjasõjaga.

A. Soom.

⁵⁷ Peale nimetatute oli Narva kodanikel veel rida teisi laevu.

⁵⁸ W. Kettlewell Narva raele (sisse t. 27. III 1701), I 81 NLA.

⁵⁹ A. Gilbert Lucia Lophia Tunderfeltile 17. VII 1703, erakirjav. NLA.

⁶⁰ J. Porteus tsaar Peeter I-le 1707. a. (?), kontseptid NLA.

Le commerce du bois et l'industrie forestière de Narva à la fin du XVII siècle.

(Résumé.)

Bien qu'il y eût à Narva des conditions favorables pour le commerce du bois et que sur les marchés de l'Europe occidentale ces matériaux de constructions maritimes fussent très demandés, le commerce du bois et l'industrie forestière y naquirent relativement tard. Comme le début du commerce du bois peut être daté approximativement de l'année 1675, toute la durée de la période considérée n'est que d'un quart de siècle. Dans cette époque la période florissante de ce domaine n'a été vraisemblablement que la dernière décade du XVII siècle. Ainsi l'exportation des produits des forêts sciés ou non s'éleva de 1690 à 1700 à un niveau remarquable. Une partie, de beaucoup la plus grande, était dirigée sur les Pays-Bas. L'Angleterre se trouvait à la seconde place. Tous les autres pays (Espagne, Portugal, France, Allemagne du Nord etc.) étaient comme débouchés d'une importance tout à fait secondaire. Avec l'intensification du commerce du bois naquirent à Narva et dans ses environs immédiats un grand nombre de scieries marchant à la force de l'eau et du vent. Il s'y unit bientôt des chantiers maritimes, où furent construits un grand nombre de navires long-courriers. Ce rapide développement fut brusquement interrompu par la Guerre du Nord éclatée en 1700.

Eesti aineestik Vennaste-uniteedi arhiivis Herrnhutis Saksamaal.

Vennastekoguduse ajaloo uurimine on meil jäänud üsna unarusse. Selle mõjurikka usulise ja haridusliku liikumise kohta pole uemal ajal ilmunud ühtegi ulatuslikumat kokkuvõtet, mis suudaks asendada või nimetamisväärselt täiendada Th. Harnack'i vananenud teost „Die lutherische Kirche Livlands und die herrnhutische Brüdergemeinde“ (ilmunud 1860) või sellele vastuseks kirjutatud herrnhuutlase H. Plitt'i apoloogiat „Die Brüdergemeinde und die lutherische Kirche in Livland“ (ilmunud 1861). Vennastekoguduse omaaegset suurt mõjukust on pidanud arvestama hakkama ka vanema eesti kirjandusloo-uurijad, sest paljude, võib-olla poole saja teose väljaandjaiks on olnud herrnhuutlased, ja Eesti Kultuuriloolisse Arhiivi on ilma erilise kogumisetähtsusega kujunenud terve eriarhiiv vennastekoguduse käsikirjalistest materjalidest. Enamasti puuduvad aga teoste ja käsikirjade kohta lähemad selgitus-andmed, seetõttu peab ka ainult kirjandusloolise huviga uurija pöörduma algallikate juurde.

Kuid kodumaal kättesaadavad allikad vennastekoguduse kohta on äärmiselt puudulikud. Peale mainitud käsikirjade võib andmeid leida eri koguduste, konsistooriumide jt. arhiividest, kuid need ei anna pidevat ülevaadet ulatuslikust ja pikaajalisest liikumisest. Vennaste-

kogudust juhiti väljastpoolt, see oli meie valitseva kirikuga ebasõbralikus vahekorras ja aastakümneid täiesti ebaseaduslikus põrandaaluses asendis, seetõttu pole meie kirik ega ilmlikud ametivõimud kunagi teadnud liikumise täit ulatust ega juhtimise tegelikku käiku, pealegi kui vastavaid materjale on alati teadlikult varjatud. Meil on kindlasti eksisteerinud ka üksikute diakonaatide-ringkondade arhiivid ja arvatavasti Baltimaade vennastekoguduse üldarhiiv, kuid need pole kunagi olnud avalikkusele kättesaadavad ja lõpuks on läinud täiesti kaotsi. Maaailmasõja ajal toimus herrnhuutlaste-sakslaste väljasaatmine Vene riigist, liikumise likvideerimine ja osaline varanduste konfiskeerimine, millistes raskustes on vist kaduma läinud viimsed arhiivmaterjalid. Igatahes Saksamaale poole neist sel ajal midagi sattunud. Ainult Läti Riigiarhiivis näib leiduvat mõningaid osasid, samuti on üksikuid katkendeid kokku tulnud EKIA-sse. Sellega on kaotatud väga rikkalik uurimisainestik, mis võis sisaldada korraldusi, eeskirju, ametlikke ja isiklikke kirjavahetusi, elulugusid, jutlusi, käsikirjalist lugemismaterjali jne., mille kunagisest olemasolust on küllalt selgeid tõendusid. Võimalik, et kaotust saaks osaliselt tasa teha edaspidiste otsimistega, sest mitmed asjaosalised isikud on praegu veel elus. Isegi iga palvemaja juures on leidunud oma kirjakogu, mis oleks tähtis vähemalt kohalikkude olukordade selgitamiseks.

Meiepoolsete materjalide puudulikkusest hoolimata leiame vennastekoguduse ajaloo uurimiseks siiski väga rikkalikult ainekku, mis on koondunud Vennaste-uniteedi arhiivi Herrnhutis Saksamaal. Mõõdunud aasta kevadel avanes nende ridade kirjutajal võimalus Õpetatud Eesti Seltsi ja Alexander von Humboldt-Stiftung'i stipendiaadina töötada ligi neli kuud selles arhiivis ja saada enam-vähem täielik ülevaade sealsest eesti ainekust, kuigi peaarhiv oli asetatud kirjanduslooliste küsimuste uurimisele.

Vennaste-uniteedi arhiiv Herrnhutis (Archiv der Brüder-Unität zu Herrnhut) on üsnagi materjalirohke, seejuures rahuldavalt korraldatud ja uurijaile soodsalt kättesaadav. Selle eest võlgname täna ka pietistide ja herrnhuutlaste erilisele kalduvusele — võimalikult palju kirjas fikseerida oma tundeid ja mõtteid, neid läkitada teistele hardsaks lugemiseks ja hoolikalt säilitada ning korraldada nii privaatseid kui ametlikke kirjakogusid. Nõnda pani vennastekoguduse kesk-arhiivile esialgselt aluse juba krahv Zinzendorf XVIII sajandi esimesel poolel ja 1760-ndail aastail arendasid tema järglased arhiivi täielikumalt välja, nii et sama sajandi esimese veerandi lõpul alustatud vennastekoguduse ajaloolised materjalid on enam-vähem algsest peale säilitatud.

Arhiiv sisaldab hiiglaainestiku Saksa- ja paljude naabermaade kiriku- ja kultuuriloo kohta, kuid kahjuks on liiga väheselt leidnud kasutamist. Ka puuduvad arhiivi korraldamiseks vajalised materiaalsed võimalused, sest väike vabakirik saab seda minimaalselt toe-

tada, teaduslikel asutisil ja riigil aga puudub praegu elavam huvi usuajalooliste küsimuste vastu. Nõnda on vennastekoguduse ajaloo uurimine Saksamaal üsna vähe edenenud, nii et puudub isegi korralikum Zinzendorf'i monograafia, kõnelemata muudest küsimustest ja perioodidest. Nende põhiprobleemide selgusetus avaldab tunduvat mõju ka naabermaade, kaasa arvatud Eesti alä uurimistöele. Näiteks pole herrnhuutlikust kirjandusest spetsiaalselt peaaegu midagi uuritud ja püüdes seda ka ainult meie ala ulatuses selgitada peaks täiesti esmakordselt käsitlema kõige üldisemaid küsimusi. Muidugi osutub see meie uurijaile enamasti üle jõu käivaks, seetõttu peavad paljudki probleemid jääma mõneks ajaks lahendamata.

Eesti ainekodust moodustab arhiivis koos Läti ja Venemaa omaga eri osakonna, millest on kerge ülevaadet saada. Muidugi leidub meie materjali ka teistes, eriti keskorganite osakondades, kuid neil pole nii olulist tähendust, arvestades eriosakonna suurt ulatust ja materjalide põhilist iseloomu. Enamasti leidub siin algmaterjal, millele on rajatud keskorganite menetlus.

Kõige varasema perioodi kohta Baltimail on XVIII sajandi arhiivaar E. v. Ranzau koostanud paarisaja-leheküljelise käsikirja „Kurze Historische Nachricht von dem Anfang und Fortgang des Gnaden-Reichs Jesu Christi in Esthland“. Ülevaade oleks varem väärinud trükkimist, sest see sisaldab rohkesti faktilisi andmeid, mis saadud arhiivist ja jäänud üldsusele tundmatuks. Kuid praegu tundub see liiga vanamoelisena, kriitikata kuhjatud materjalikoguna, mida on kerge asendada uuemate uurimustega.

Vennastekoguduse algus Baltimail on jäänud seni üsna ebaselgeks, kuid arhiivimaterjalid võiksid seda küllaldaselt valgustada. Eelnenud pietistliku perioodi kohta käivat kirjavahetuslikku materjali on prof. O. Sild kasutanud teoses „August Hermann Francke mõjud meie maal“. Lisandusi võib sealt saada näit. eestikeelse piibli tõlkimise küsimusele, ulatusliku pietistliku liikumise kohta Urvastes jne. Hea läbilõike pietismist kui vennastekoguduse eelkäivast kiriklikust voolust annab Tallinna pastori A. A. Vierorth'i käsikiri „Unparteyische Gedanken“, nagu sama pastori väga ulatuslik kirjavahetus pietistide ja herrnhuutlastega võiks paljugi valgustada selleaegseid kirikuolusid.

Herrnhutismi sissetungist ja levimisest Baltimail kõnelevad mitmesuguste juhuslikkude allikate kõrval kõige olulisemalt Christian David'i reisupäevik 1729. ja 1730. aastal, Joh. Nitschmann'i ja Joh. Fr. Francke ülevaadet, J. Marrasch'i „Kurtze Relation von dem Anfang und Fortgang der Erweckung in Liefland“, Michael Petersen'i reisupäevik jne. Lätimaa pastor Blaufusz on 1750-ndail aastail herrnhutismi ajaloo Baltimail kokku võtnud pikka klassilise värsimõõduga poemi, mis on isegi huvitav kunstiteosena, kuid näitab ka head

ajaloolist orientatsiooni ning on uurimisele vähemalt illustratsioonina arvestatav. Eraldi mainimist väärib ka Saaremaa mõisniku v. Ekseparre 1792. a. koostatud ülevaade herrnhutismi algusest Saaremaal, mis valgustab Halle pietismi ettevalmistavat osa, suurt herrnhuutlikku ärkamist superintendent Eberhard Gutsleff'i juhtimisel, usu-liialduslikke nähtusi, järgnevat tagakiusamist Saaremaal, Gutsleff'i traagilist vangistust ja surma, liikumise taasvirgumist 1760-ndail aastail Jakob Marrasch'i juhtimisel jne. Ülevaate koostaja on olnud umbes pool sada aastat tähtsamaid vennastekoguduse toetajaid ja organiseerijaid Saaremaal, seetõttu tundub tema kirjeldus kõigiti asjatundlikuna.

Eriti rikkalikult leidub andmeid vennastekoguduse algusest ja arengust Urvaste kihelkonnas. Seal kujunes liikumine väga ulatuslikuks ja sai juhtivaks kogu Lõuna-Eestile. 1741. aastast alates on Urvastes peetud erilist vennastekoguduse päevikut, mis ulatub katkendlikult umbes kümnele aastale. Eriti huvitav on päeviku ees-sõna, mis suure põhjalikkusega selgitab eelkäivat pietistlikku liikumist ja Urvaste vennastekoguduse asutamist. Puhtpäevikuline osa on küll katkendlikum, kuid pildistab üksikasjaliselt vennastekoguduse erikorralduste ülekanndmist meie talupoeglikeesse usuringidesse. Neid andmeid täiendavad veel Joh. Chr. Quandt'i kirjad ja päevikud, tema poegade elulood jne.

Vennastekoguduse tegelaste ülekuulamiste ja tegevus-keelu kohta 1743. aastast alates leidub arhiivis väljavõtteid ametlikest aktidest, mille originaalid on enamasti säilinud meiepoolseis arhiivides, eriti Läti Riigiarhiivis. Palju haruldasemad on rikkalikud allikad järgneva keeluaja tegevuse kohta, mille selgitamiseks pole meie uurijail seni olnud peaaegu mingit tugipunkti. Keeluaja algust valgustab eriti Urvaste herrnhuutlane M. Fr. Hasse, kes esitab rohkesti ka muid andmeid ja iseloomustusi eestlase elu kohta XVIII sajandi keskel. Arhiivis leidub ka eestikeelne lauluraamat „Common Prayer“ (1747), mille autor näib olevat Hasse ja mis on jäänud meile seni tundmatuks. 1750-ndaist aastaist alates on Baltimaade vennastekoguduse üldjuht Peter Hesse teinud korduvalt kokkuvõtteid oma reisudest salaja teotsevaisse kogudustesse. Juba neist algusaegadest leidub arhiivis ka eestlaste kirju juhtivaile herrnhuutlastele, mis enamasti on tõlgitud saksa keelde, kuid mitmed esinevad ka eestikeelses originaalkujus ja on omaette haruldased kirjanduslikud dokumendid. Neid leidub ka hilisemaist perioodidest. Siiski on keeluperiood 1743. aastast alates 1750-ndate aastate lõpuni esindatud kõige katkendlikumalt, sest tegevus oli kauaks ajaks segi löödud ja keskasutistega kaotatud pidevam kontakt.

Täielikum materjal algab jälle 1750-ndate aastate lõpul, mil hakati tagasi võitma kaotatud positsioone ja saavutama uusi võite. Liikumine toimus nn. „vaikse käigu“ (stiller Gang) põhimõttel: see

ei tohtinud millegagi avalikkusele silma paista ega segavaks saada, kuid toimus küllalt intensiivselt ja tõmbas kaasa suuri rahvahulki. Kõige aktiivsem oli tegevus Lõuna-Eesti ringkonnas, mida juhtis energiline herrnhuutlane Chr. M. Königseer, kes on välja andnud ka paar eestikeelset raamatut. Osalt oma kirjandusliikude kalduvuste tõttu on ta iga aasta koostanud väga üksikasjalisi tegevusaruandeid oma ringkonna kohta. Vajalise materjali hankimiseks organiseeris ta eestlasi kaastööliseks, kes saatsid pidevalt ülevaateid sündmustest oma ümbruse usuringides. Need algmaterjalid ühendas Königseer ringkonna aastapäevikuks, mis sellises ulatuses ja laadis on nii meie maal kui ka väljaspool ainulaadseks nähtuseks.

Päevikud sisaldavad rohkesti eestlaste ja sakslaste elulugusid, mis isiklike ja genealoogiliste faktide kõrval pakuvad üldise tähtsusega andmeid. Kuid ka muudes päeviku osades leidub rikkalikult faktilist andmestikku. Esimeses järjekorras näitavad need vennastekoguduse enda arengukäiku: uus tõus pärast rasket lüüasaamist, maa-alaline levimine järk-järgult, usuliste traditsioonide ülekandumine ja ümberkujunemine, omapärase kirjandusliku süsteemi väljaarendamine, vennastekoguduse suhe mõisnikkudega ja pastorigega jne. Nende küsimuste käsitlemise kõrval esitatakse üsna rohkesti ka sotsiaalsete vahekordade kriitikat, kirjeldatakse pärisorjust, talupoegade rahulolematust ja tegelikke rahuusi, vaesust, nälga, haigusi, hädasid huntidega, joomispahet, kasvatus puudulikkust, võitlust ebausuga ja vanade rahvakommetega jne., mis võiksid väärtuslikuks lisandiks olla paljude eriküsimuste uurimisele. Neist päevikuist ja hilisemaist aastaülevaateist on pidevalt tehtud väljavõtteid vennastekoguduse käsikirjalise ajakirja „Gemein-Nachrichten“ jaoks, millega on tutvustatud meie maad, rahvast ja olusid juba XVIII sajandil.

Energilise vennastekoguduse juhi Chr. M. Königseer'i tegevus Lõuna-Eestis tuli avalikuks 1767. aasta lõpul ja tekitas kohtuprotsessi, mille kohta leidub rohkesti andmeid. Küsimus käärus paar aastat ja lõppes K. üleviimisega Saksamaale. See oli raskeks löögiks kogu liikumisele Baltimail, mida võib võrrelda 1743. aasta murranguga. Mitme aasta kestel oli herrnhuutlaste tegevus täielikult katkestatud, seetõttu leidub tühik ka arhiivimaterjalides. Kulus vähemalt 4–5 aastat, kuni tegevus hakkas uuesti toibuma. Hakati jälle koostama aastapäevikuid, kuid need polnud enam sellise ulatusega kui Königseer'i ajal. Tema järglastel puudus selleks vajaline huvi ja võime, samuti hõrenes eestlastest kaastöölise võrk. Siiski võib rohkesti andmeid saada vennastekoguduse järjest kasvavast mõjust ja levimisest, koolide asutamisest, nende suhetest vennastekogudusega jne. Ka esiletungiva ratsionalistliku voolu kohta leiame andmeid, enamasti küll negatiivses laadis, sest vennastekogudus jäi sellega vaenusuhtesse. Nõnda võime rohkesti täiendusi saada ratsionalismi

laadist ja mõjust ning levikust pastorite ja mõisnikkude seas. Silmapaistvamad ratsionalistid (Kanepi pastor Roth, Vastseliina Marburg, O. W. Masing jt.), kes on olnud ühtlasi teenelised kirjandus- ja kultuuritegelased, leiavad sagedasti hindamist, kuid antakse nende kohta ka objektiivsemaid isikuloolisi ja maailmavaatelisi andmeid. Talupoegade rahutused 1784. a. ümber kajastuvad elavalt vennastekoguduse allikais, sest nad avaldasid mõju usuliikumise järjekordseks pidurdamiseks, kuna rahutuse tekitajaid otsiti vennaste pooldajate seast.

Aastail 1793—94 külastas vennastekoguduse keskjuhatuse ülesandel Baltimaid Joh. Chr. Quandt, Urvaste pastori poeg, kelle ametlikud visitatsiooniaruanded annavad tabava läbilõike kogu vennastekoguduse olemusest Baltimail. Kuid energiline Quandt, kes pääses rahvale eriti lähedale oma eesti keele oskusega, tekitas omalt poolt suurt elavust kogudustes ja andis tõuget mõnelegi uuele algatusele. Tema alustas suurema lõunaeesti-murdelise lauluraamatu väljaandmist, mis tõmbas aktiivselt kaasa ka mitmeid eestlasi. Nõnda saame ilmeka pildi vennastekoguduse avardumisest ja juhtiva positsiooni võitmisest Lõuna-Eestis juba XVIII sajandi lõpul, mitte ainult Aleksander I valitsuse ajal, nagu tavaliselt arvatakse.

Vennastekogudus ei suutnud oma populaarsusele vaatamata Baltimail ühtlaselt levida, vaid kujundas teatavad tsentrumid, millest kiirgas mõjustusi ümbruskonda. Lõuna-Eesti kõrval kujunes varakult teiseks peatsentrumiks Põhja-Läänemaa ja saarte rajoon. 1740-ndail aastail algas seal liikumine elavalt, kuid likvideeriti üsna põhjalikult. Siiski ei kustunud süüdatud tuli, vaid hõõgus tuha all edasi ja leegitses kohe uuesti, kui avanesid soodsamad võimalused. Uut elavust tekitas herrnhuutlane Jakob Marrasch, kes teotses 1747. a. alates Läänemaal koduõpetajana, 1751. a. asus Hiiumaale samasse ametisse, kuid hooldas juba järjekindlamalt eesti ja rootsi vennastekogudusi, kuni 1766. a. asus Saaremaale ja teotses sajandi lõpuni sealsete vennastekoguduste organiseerimise ja juhtimisega. Marrasch ja tema tähtsam toetaja mõisnik v. Ekessparre on koostanud mitmeid ülevaateid Saaremaalt ja 1756. a. alates on M. pidevalt kirjutanud aastaaruandeid, mis kajastavad üksikasjaliselt tegevust saartel ja Läänemaal. Need näitavad vennastekoguduse algust Sörves, veidi hiljem ka Pühas ja Valjalas, millistest tsentrumitest tungis järjest kaugemale ja vallutas viimaks kogu Saaremaa, nii et XVIII sajandi lõpul olid ainult paar idapoolset kihelkonda väiksemal määral puudutatud. Samuti võib levimist jälgida Hiiu- ja Läänemaal, muuhulgas ka rannarootslaste seas, kus vennastekogudus etendas küllaltki tähtsat osa.

Marrasch'i aastaaruanded sisaldavad rohkesti andmeid ka väljastpoolt vennastekoguduse piire. Nõnda kõneldakse rootslaste rahvuslikest olukordadest, suhetest eestlastega, Hiiumaa rootslaste välja-

rändamisest 1780-ndail aastail jne. Ka eestlaste kohta leiame huvitavat materjali. Nõnda kurdetakse pidevalt Hiiumaa ülerahvastumisest XVIII sajandil ja sellest tingitud maa- ja tööpuudusest, mis sundis rahvast välja rändama või ajutiselt väljastpoolt tööd otsima. Suveti käisid hiidlased mandril ja Saaremaal heina tegemas, kraavi kaevamas ja ehitustööl, talveti valmistasid aga puunõusid, mida käisid paljudes maakondades müümas. Siirduti ka Saare- ja Läänemaa randadesse kala püüdma. Kuna J. Marrasch oli Hiiumaal pannud tugeva aluse vennastekogudusele, siis kandsid hiidlased usulist mõju ka mujale, ja aruannetes on sagedasti juttu nende äriliste reisude ühendamisest usukuulutamise ülesannetega.

Saaremaa aruandeis kõneldakse ka vennastekoguduse kokkupõrgetest talurahva ilmlikkude eluharjumustega, mis tekitasid pinevat võitlust. Pidevalt kirjeldatakse rannaalade, eriti Kihelkonna rahva seadusvastast tegevust laevahukkudel, randaaetud varanduste varastamist ja vägivaldset riisumist, mille vastu vennastekogudus astus ägedasse võitlusse ja suutis enamasti pahet hävitada. Nõnda hakkas Kihelkonnal pärast vahelduvaid edusamme ja tagasilangemisi see komme lõplikumalt kaduma 1780-ndail aastail, ja rahvas kaldus teise äärmusse — ehtas kihelkonda lühikese ajaga kuus palvemaja! Kuid 1790-ndail aastail valitsesid merel suuremad tormid ja järgnevad laevakahjud tõmbasid ka kõige usklikumad talupojad endisse kiusatusse.

Aruanded kõnelevad ilmekalt saarte rahvastiku suurest vaesusest, näljast, põgenemistest ja väljarändamistest. Marrasch kirjeldab üksikasjaliselt ka rahva ebausku. Rikkalikkude andmete põhjal võib veenvalt selgitada vennastekoguduse hävitavat mõju vanale rahvalaulule Saaremaal, kus see on palju varem välja surnud kui mujal Eestis.

Marrasch on saartel ja Läänemaal arendanud ka rahva kirjaoskust, välja kujundanud vennastekoguduse omapärase käsikirjalise kirjandusliku süsteemi ja tegev olnud mõne eestikeelse teose trükkimisel. Ka on talupojad püüdnud tema aruannetele kaastööd teha, kuid see pole võtnud sellist ulatust kui Lõuna-Eestis. Siiski on Marrasch'i aruanded peaaegu niisama sisukad kui Königseer'i päevikud, pakkudes rohkesti andmeid vennastekoguduse ajaloole kui ka muudele uurimisaladele.

Paralleelselt Saaremaaga on J. Marrasch XVIII sajandil koostanud aruandeid ka Läänemaa ringkonna kohta, kuid väiksemas ulatuses. Üksikute aastate kohta on Läänemaa aruandeid koostanud ka mõned teised herrnhuutlased, kuid üldiselt jääb see ala XVIII sajandil andmetevaeseks.

Aruandeid leidub ka Virumaa Jõepere vennastekoguduse kohta aastaist 1773—97. See ringkond on olnud eelastmeks ulatuslikumale

vennastekoguduse tegevusele kogu Põhja-Eesti mandril. Erilist huvi pakuvad Jõepere ringkonna materjalid F. R. Kreutzwald'i eluloo uurimisele, sest nad valgustavad sealse mõisaomaniku Vietinghof'i ja paljude talupoegade tegevust, mis ümbritses tulevase lauluisa kodu, vanemaid ja veidi hiljem kasvavat noorukit ennast. Kõneldakse ka talupoeglikest vennastekoguduse juhtidest, näit. Kulli Jürist, kes on olnud seotud Kreutzwald'i perekonnaga ja kelle kirjanduslikud katsetamised on arvestamist leidnud eesti kirjandusloos. Jõepere — sellega ühtlasi Põhja-Eesti ringkonna — päevikud on katkestatud 1797.—1804. aastani, sest herrnhuutlasi ei viibinud enam kohal ja liikumise juhtiv keskkohd hakkas nihkuma mujale.

Kõige tähtsam periood meie maa vennastekoguduse ajaloos on olnud XIX sajandi esimene veerand, mis langeb enam-vähem kokku Aleksander I valitsusaja soodustava suunaga. Kuid mujalgi tõusid pärast suuri sõdu ja kannatusi esikohale usulised küsimused, mis andsid suure tõusu ka vennastekogudusele paljudes maades. Lõuna-Eestis tekkis sajandite vahetusel mõneaastane paus, sest ei suudetud kohe täita lahkunud ringkonnajuhhi kohta. Seetõttu puuduvad ka päevikud ja aruanded aastaist 1798—1805. Siis asus kohale diakon J. Foerster, kelle juhtimisel tõusis tegevus kulminatsiooni. Tema koostas ka aastaülevaateid, mis oma sisurikkusega on väärtuslikuks allikaks meie kultuuriloo paljudele küsimustele. Foerster arendas uuesti välja eestlastest kaastöölise kaadri, kellelt sai huvitavaid kohasõnumeid, elulookirjeldusi, reisikirju jne. Mitmed nendest isikutest tõusid ka avalikult esile: koostasid iseseisvalt trükiteoseid ja olid kaastööliseks estofiilsetele kirjameestele, näit. O. W. Masing'ule „Maarahva Nädalalehe“ toimetamisel. Foerster ise on välja andnud trükitud lauluraamatuid ja muid vaimulikke teoseid, kasutades seejuures ka oma eestlastest-kaastöölise abi. Silmapaistvamaks tegelaseks tõusis Tartu eestlasest-kaupmees Aleksander Raudjal, kes tõlkis raskeid teoloogilisi teoseid eesti keelde, oli keeieliseks nõuandjaks ja õpetajaks paljudele herrnhuutlastele ning võitis oma suure populaarsusega „rahva piiskopi“ hüüdnime. Oma venna Gustaviga toetas tema ka aineliselt vennastekogudust, nii et Tartu linna palvemaja ehitati peamiselt nende rahadega. A. Raudjal omas suurt populaarsust ka Saksamaa herrnhuutlaste seas, seetõttu on ametlikud aruanded järjekindlalt tema kohta andmeid toonud. Sel perioodil oli Lõuna-Eesti vennastekogudusel tihe ühendus ka piibliseltsidega, millede eesotsas seisis Kanepi pastor Roth. Vennastekoguduse talupoeglike juhtide aktiivsus ja kõrgem hariduslik tase võimaldas nendel ka piibliseltides tõusta mõõtuandvaile kohtadele. Väärtuslikke teateid leiame aruandeist ka vennastekoguduse muusikalise tegevuse kohta, mis seni on jäänud täiesti ebamääraseks küsimuseks. Palvemajades asutati juba XIX sajandi alguses lastekoore, organiseeriti orkestreid, õpetati nooditundmist, soetati oreleid ja

levitati instrumentidel mängimise oskust. 1820-ndail aastail on Tartu ümbruses teotsenud herrnhuutlane Schmidt, kes oma erakooliga on palju kaasa aidanud kunstmuusika algete levitamisele rahva seas.

Sajandite vahetusel ja XIX sajandi esimesel poolel on herrnhuutlane Werner energiliselt teotsenud Läänemaal ja seda oma aruannetes asjalikult kirjeldanud. Edukaks usutööks on ta püüdnud mõista rahva vaimseid eeldusi ja üldist usulist karakterit, samuti uurinud rahva muinasusundi püsimise põhjusi, ilmlikkude kommete traditsioonitugevust ja kristliku õpetuse läbitungimise võimet neist takistusist. Werner on paremini kui ükski kaasaeglane analüüsinud ka rahva ürgset lõbutsemisjanu, mis alati võis läbi murda kõige tugevamast kristliku moraali kaitsest. See juhtus eriti hilissügisel, pulmapidude perioodil, mis olid üheks kardetavamaks vaenlaseks herrnhuutlikule usutööle. Kirjeldatakse ka viinajoomise tugevat kombe-sundust, mille vastu üksikud ei suutnud võidelda, seni kui vennastekogudusel polnud valitsevat enamust. Werner on hästi analüüsinud ka rahva majanduslikke ja sotsiaalseid olusid ning nende osa usulise- eetilise maailma arengus. Temal on isiklikult kokkupuuteid olnud ka Läänemaa rahvaprohvetitega, nn. „taevakäijatega“, mille kohta toob huvitavat lisavalgust.

Kirjandusloo uurijale on erilise tähtsusega herrnhuutlase Schreiber'i aruanded Saaremaalt aastaist 1810—1820. Ta oli fanaatiline kirjanduseharrastaja, kes andis välja ligi 10 eestikeelset teost, mida levitas odavalt ja osalt tasuta. Seda võimaldas mingi privaatne kirjastuskapital, mille olid kokku pannud Šveitsis Baseli linnas mõned haridusesõbrad eriti eestlaste jaoks. Uhe aastakümne kestel on ta levitanud 20 000—30 000 eestikeelset raamatut, millel võis olla suur osatähtsus meie kirjanduse kehvuses XIX sajandi alguses. Ka piibliseltside tegevust on Schreiber toetanud ja esitab sellest huvitavaid andmeid. Tema on koostanud ka algupäraseid eeskirju ja manitsusi liigjoomise, hukkunud laevade röövimise ja muude pahede vastu, missuguseid dokumente peaks veel otsima Saaremaa palvemajadest.

Schreiber'i järglane Knothe ja kaasaeglane Bechler Hiiumaal on oma aruandeis vähe andmeid esitanud. Kuid herrnhuutlane Georg Manike kirjeldab samadelt aladelt talurahva vabastamise probleemistikku, esitab lausa dramaatilisi lugusid rahva ebausust ja puudutab „taevakäijate“ tegevust.

Põhja-Eesti mandril pani vennastekogudusele tugevama aluse herrnhuutlane Genge. Tema aruanded aastaist 1802—1824 on andmete- rohked. Alul tuli tal võidelda suurte raskustega, kuid lõppeks levis vennastekogudus peaaegu igasse Põhja-Eesti kihelkonda. Nõnda süüdistati vennastekogudust osavõtus Kose Uuemõisa rahutustest 1805. aastal ja ähvardati kogudust likvideerida. Kuid sõbralikud mõisnikud, nende seas krahv P. v. Mannteuffel, kellega Genge'l oli rohkesti kokkupuuteid, kõrvaldasid ähvardava hädaohu. Genge kir-

jeldab oma otseste muljete põhjal eestlase elumaja, toitlust, tööd, haridust, iseloomu jne. Tal oli tihedaid suhteid ka juhtivate kirikutegelastega (Keila pastor Holtz, Glanström'id Järvamaal, Henning Peetris jt.), kellest esitab mitmesuguseid andmeid. Genge järglane Kersten kirjeldab lühemalt Põhja-Eesti olusid ajajärgust 1827—1859.

Vennastekogudus puudus XVIII sajandil peaaegu täiesti Viljandi- ja Pärnumaal. Alles XIX sajandi alguses hakkas sinna mõjusid ulatuma peamiselt Tartu ümbrusest. Siis tekkis järsk murrang, nii et ajavahemikul 1810—1820 vallutas vennastekogudus peaaegu kõik sealsed kihelkonnad. Loodi uus ringkond ja toodi sellele 1820. aasta paiku juhiks herrnhuutlane Kessler. Algavat tegevust kirjeldavad nii Tartumaa kaasaegsed aruanded kui ka Kessler'i hilisemad ülevaated. Need näitavad uue koguduse sensatsioonilist mõju, haruldaselt kiiret levimist ja rahva suurt aktiivsust palvemajade, liikumise tugipunktide rajamisel. Kuid Viljandimaalgi tekkis usumäratuslikke häireid „taevakäijate“ ja muude rahvaprohvetite näol, kellest antakse konkreetseid andmeid, sest aruannete koostajad on nendega isiklikult kokku puutunud. 1840-ndail aastail on vennastekogudus Viljandimaal tekitanud elava liikumise muusika alal, mis näis ühenduses olevat meie esimeste laulukooridega.

Lõuna-Eesti viimaseks tähtsamaks herrnhuutlaseks oli M. H. Windekilde, kes on kirjutanud aruandeid aastate 1826—1855 kohta. Ta oli haritud teoloog, elas Tartu linnas ja kuulus meie maa väljapaistvamate tegelaste hulka. Tema aruanded puudutavad näit. Tartu ülikooli ringkondi ja on kirjutatud teaduslike traktatide laadis. Tema ajal sattus vennastekogudus eriti Lõuna-Eestis valju tagakiusamise alla ja suruti talurahva juhtiva vaimuliikumise osast palvemajade tähtsuseta separaatsusse. Selleaegsed aruanded kajastavadki peamiselt tegevuse piiramise käike, herrnhuutlaste võitlust selle vastu, juhtivate usumeeste, peamiselt Tartu ülikooli usuteadlaste suhtumist herrnhuutlusse, teoreetilisi analüüse jne. 1840-ndail aastail tungis Lõuna-Eestisse vene usk ja tekitas suurt pinevust. Vennastekoguduse materjalid, peamiselt Lõuna-Eesti aruanded, võiksid sellest anda veel mõningaid lisandusi meie senistele teadmistele. Vennastekoguduse osa usuvahetuslikus liikumises oli osalt soodustav, kuid juhtide poolt teadlikult pidurdatud. Ringkonna diakon Windekilde teotses aktiivselt liikumise vastu, koostas selleks eri eeskirju, korraldas nõupidamisi ja käis üksikjuhte kohal selgitamas. Ta liikus agaralt rahva seas ja sai vahenditult andmeid, mida esitab rohkesti aruandeis. Ka Tartu ülikooli venestamist kuraator Craffström'i juhtimisel ja muid poliitilisi sündmusi puudutavad tema aruanded. Leidub ka tabavaid iseloomustusi eestlaste eluviiside, majanduse, hariduse, vaimsete omaduste jne. kohta. Windekilde oli tegev ka eestikeelse kirjanduse väljaandmisel, seetõttu puudutab ta oluliselt eesti keele ja kirjanduse küsimusi.

Vennastekoguduse eri ringkondade aruanded jätkuvad ka pärast 1850. aastat. Kuid allakirjutanul polnud võimalik neid põhjalikumalt läbi töötada, sest kirjanduslikud küsimused, mis olid uurimisel peamiseks eesmärgiks, ei ulatu ajaliselt kaugemale. Ka muutuvad aruanded lühemaks ja piirduvad sündmustega vennastekoguduses, mille tähtsus vähenes järjest tegevuse piiramisega ja eestlaste tegevusalade diferentseerumisega. Aruandeid pole esitatud enam iga aasta, vaid tegevusperioodide kohta ja nõndagi lünklikult.

Aruannete kõrval on tähtsamaks allikamaterjaliks meie herrnhuutlaste kirjavahetus keskorganitega Saksamaal. Kahjuks puudub selle kirjakogu teine pool — ametlikud kirjad meie maale, mis on nähtavasti kaotsi läinud. Kirjavahetust leidub väheselt XVIII sajandist, kuna pideva ühenduse pidamist takistasid kehvad postiolud ja tegevuskeelud. Ka asendasid kirju päevikud ja aruanded, millega esitati nii ülevaade tegevusest kui kavatsused edaspidiseks tööks. Pidevam kirjavahetus on alanud 1790. a. paiku. Sel ajal juhtis Baltimaade vennastekoguduse tegevust ja kirjavahetust Joh. Chr. Quandt. Oma kohaliku päritolu tõttu tundis ta meie maa vastu rohkem huvi kui tavaliselt, seetõttu kujunes tema kirjavahetus väga üksikasjaliseks ja ületas tavalised asjaajamise piirid. Ta nõutas kohtadelt täpseid andmeid mõisnikkude, pastorite ja ka alamrahva kohta. Ta oli tegev ka mitme eestikeelse raamatu väljaandmisel ja korrespondeeris aastate kaupa nende ettevalmistuste üle. Eriti andmeterohked on Quandt'i ja teiste kirjavahetused vennastekoguduse kõrgperioodist aastail 1810—1820. Kirjavahetuses tekkis tagasimineku Quant'i surmaga 1822. aastal. Hilisemad kirjad piirduvad rohkem usuasjadesse puutuvate küsimustega ega paku palju teiste alade valgustamiseks.

Lõpuks sisaldavad mitmesuguseid andmeid ka vennastekoguduse omapärased elulookirjeldused. Aastaruandeis, päevikuis ja iseseisvate kirjeldustena leidub arhiivis rohkesti ka meie maal teotseenud herrnhuutlaste, kohalikkude sakslaste ja eestlaste elulugusid. Et aga elulugude erikogu sisaldab vähemalt 10 000 elulookirjeldust ja need on korraldatud ainult alfabeetselt, siis pole kerge meie materjali terves ulatuses kätte saada. Elulood on lühikesed ja katkendlikud XVIII sajandil, kuid muutuvad ulatuslikumaks XIX sajandi alguses, sisaldades rohkesti andmeid isikute kohta ja puudutades palju muidki küsimusi. Ka eestlaste elulugusid esineb XVII sajandist alates peamiselt küll aruannetes, kuid üksikuil juhtudel ka iseseisvate kirjeldustena. Need valgustavad mõnikord eestlase tundeid, usuelu ja vaimumaailma sellises intiimses laadis, mida võib vaevalt loota muudest allikaist.

Nõnda oleme üldjoontes iseloomustanud eesti vennastekoguduse ajaloo uurimise materjale ja esialgselt viidanud neile paljudele probleemidele, mis kerkivad uurimisel esile ja nõuavad lahendamist. Nagu sellest lühikesest ülevaatest nähtub, on vennastekogudusel olnud

tihedaid ühendusi mitme haridus- ja kultuuriloo alaga, seetõttu võiksid mitme eriala uurijad neist allikaist saada väärtuslikku lisamaterjali. Õieti ei suudakski ühe eriala uurija tühjendavalt ära kasutada seda ulatuslikku ainestikku ega oleks võimeline rahuldavalt lahendada kõiki küsimusi, millel on olnud kokkupuuteid vennastekogudusega. Seetõttu peaks soovima vähemalt ajaloolaste, usuteadlaste ja kirjandusloolaste pidevat koostööd, et mitmekülgset selgitada seda tähtsat, kuid seni üsnagi hämaraks jäänud peatükki meie rahva XVIII ja XIX sajandi ajaloos.

R. Põldmäe.

Estnisches Material im Archiv der Brüder-Unität zu Herrnhut in Deutschland.

(Referat.)

Die Brüdergemeinde hat eine bedeutende Rolle im Glaubens- und Bildungsleben des Baltikums gespielt; aber das ist bisher nur wenig untersucht worden. Das Archiv der Brüder-Unität zu Herrnhut bietet in reichem Masse Angaben, welche die estnischen Forscher bis jetzt fast überhaupt nicht benutzt haben.

Über den Beginn der Bewegung im Baltikum im 2. Viertel des 18. Jahrhunderts finden sich im Archiv mehrere Quellen: eine historische Übersicht von E. v. Ranzau, Christian Davids Tagebuch von seinen Reisen im Baltikum in den Jahren 1729 und 1730, die gleichzeitigen Übersichten von Joh. Nitschmann, J. Marrasch, v. Ekesparre usw. Besonders viele Angaben finden sich über das Kirchspiel Urvaste. Hervorragend vollständig sind die Jahresberichte von Chr. M. Königseer bezüglich Südostlands in den 50-er und 60-er Jahren des 18. Jahrhunderts. Sie berühren auch soziale, wirtschaftliche und politische Fragen. Neben Südostland war im 18. Jahrhundert ein bedeutendes Zentrum auch Saaremaa, wo J. Marrasch energisch tätig war. Er hat umfassende Rechenschaftsberichte zusammengestellt. Weniger vollständig sind die Berichte bezüglich des nordestnischen Festlandes aus dem 18. Jahrhundert, wo die Bewegung schon gar nicht mehr lebhaft war.

Der Höhepunkt in der Tätigkeit der Brüdergemeinde fällt im Baltikum in das 1. Viertel des 19. Jahrhunderts. Aus dieser Periode sind die Berichte J. Foerstners aus Südostland besonders angabenreich. Der zur gleichen Zeit in Läänemaa wirkende Werner beschreibt in einem Bericht den gläubigen Charakter des Esten. Für die estnische Literaturgeschichte wichtige Angaben stellen die Berichte Schreibers von Saaremaa aus den Jahren 1810—1820 dar. In Nordostland breitete sich die Brüdergemeinde in dieser Periode sehr aus. Im 2. Viertel des 19. Jahrhunderts beschreibt M. H. Windekilde den schon ausgebrochenen Kampf gegen die Brüdergemeinde. Wie wir sehen, stellen die herrnhutischen amtlichen Berichte die allerwichtigsten Quellen dar. Sie setzen sich in kürzerer Form auch nach 1850 fort, dem Jahr, als die Brüdergemeinde schon nicht mehr die seinerzeitige führende Bedeutung für das Baltikum innehatte. Das Archiv der Brüder-Unität ist eine wichtige Materialiensammlung, mit der die Forscher auf den verschiedensten Spezialgebieten in Estland rechnen müssen.

Märkmeid Saarde ajaloost.

I.

Maa-alalt on Saarde kihelkond suurim kihelkond Eestis¹. Kihelkond, nüüd väikese tähendusega ühik, mängis minevikus suurt osa. Sealjuures ei olnud ta täiesti kindlate piiridega ja viimaste ulatus olenes piiriäärseist elanikest, kes rohkem liikusid ja toimisid ühe või teise kihelkonna keskses². XVIII sajandil näeme, et Saarde alla kuuluvana nimetatakse elanikke Ibden'ist ja Idwen'ist³, alad, mis nüüdisajal asuvad Lätis. Mainitud sajandi teisel poolel olid Saarde kirikut teiste seas kohustatud korras hoidma Ibden'i hajatalud, mis sellest järeldades kuulusid siis Saarde alla kui eestlaste poolt asustatud kohad. Ibden'i (läti keeles „Idus“, Ruhja ja Salatsi vahel) hajatalud asetsesid praeguste Tali ja Laiksaare valla lõunaosas⁴. Samuti oli ette nähtud Saarde kiriku ülalpidamiseks Kariste alla kuuluv Reinse küla Saarde põhjapoolses osas⁵. Põhjas on paiguti maad kuni Kõpuni Viljandimaal märgitud Saarde all⁶ ja läänes Liivi lahe kaldani.

Nimetus „Saarde kihelkond“ leiab mainimist juba Rootsi aja alguses. Nii öeldakse 1638. a. revisjonis: „das Sahraszsche Kirchspiel zu St. Catharinen genandt...“. Sagedasti esineb Saarde mineviku kohta liiga üldiselt öeldud oletusi, mis pole millegagi põhjendatud. See tuleb enamasti sellest, et Saarde minevikku on liiga vähe uuritud ja selgitatud. Tuuakse ette, et Saarde olnud varemini suurel määral asustamata, samuti, et Saardes pole olnud külasid, vaid ainult üksik- ehk hajatalusid⁷. Samuti esineb arvamusi, et Saardes on olnud tugev läti asustus⁸. Selliseid arvamusi on avaldatud pea-

¹ Vt. E. Nugis, Saarde kihelkond, Pärnu 1934, lk. 6.

² Saarde ulatuse ja piiride kohta vt. koguteos „Pärnumaa“, Tartu 1930, lk. 4 (kaart), 476 ja 504.

³ „Parro Hans“ — praegune Paru talu Tali vallas; Saarde kirikuraamat 1789—1800, lk. 131 ja 177 (ERKA = Riigi Keskarhiiv). 1802 a. on öeldud „Parro Hans... aus Idwen od. Colberg“; Saarde kiriku raamat 1801—1817 (ERKA). Kuid teinekord esinevad ka ebatäpsused, vead ja vääratused. Vigane on samuti Mellini muidu nii üksikasjaline Liivimaa ja Eestimaa kaart 1798. a. Näiteks, Laiksaare valla Urissaare küla on hoopis mujale lääne suunas paigutatud. Vt. ka märkus 10.

⁴ Näiteks 1795. a. Jäärja revisjoni lehed; „Orjama“ talu all mainitakse „aus dem Ibdenschen Gebiete Kamma Adam seine Tochter...“ Vrd. ka P. K. Sitska, Saarde kiriku ajalugu, Riia 1910, lk. 11: „Kamma Adam Kolbergist“. A. W. Hupel, Topographische Nachrichten..., III, Riga 1782, lk. 125—127.

⁵ Saarde kirikuraamat I, 1760—1789 (saksa kogudus), lk. 68 j. (ERKA).
⁶ Kõpu kohta vt. (A. v. Gernet) „Die Ev.-Luth. Gemeinden Russlands“, II, Peterburg 1911, lk. 274 j.

⁷ Vt. näiteks „Pärnumaa“, lk. 494 ja 477. Teiselt poolt esinevad „Eesti entsüklopeedias“ nüüdisajal Saardes mitteolevad külad, nagu Kõrste ja Lätsaare.

miselt Saarde lõunapoolsema osa kohta, mille selgitamine on käesoleva töö ülesandeks. Vastav piirkond on kirjutise autorile tuttav; seda liiki töö juures ongi möödapääsematu käsitledava maaosa ja asustuse isiklik tundmine. Lõppeks, käesolevas töös on rõhutatud aega enne XIX sajandit, niisiis ajastut, mille kohta seni pole olnud list trükist ilmunud.

Allpool esinevad valdade nimetused uutes, 1938. a. tuvastatud piirides ja nimetustes, kui pole just lisatud, et arvesse tuleb endine vald. Alati tuleb aga silmas pidada, et ka endised vallapiirid pole olnud kuigi stabiilsed ja muutumatud. Nimed ise on küll olnud kindlamad. 1938. a. seadusega (vt. Vabariigi Presidendi otsus nr. 88, avaldatud Riigi Teatajas, 1938, nr. 87, art. 776, uute valdade ja nende piiride kohta, samuti Valdade piiride ühekordse korraldamise seadus, Riigi Teataja, 1938, 37, 337) on Saarde kihelkonnas kokkuvõetult toimunud järgmised muudatused. Endiste Jäärja, Kilingi, Laiksaare, Pati, Talli ja Voltveti, seega kuue valla asemel esinevad nüüd Laiksaare, Saarde, Tali ja Tihemetsa vald, kusjuures nüüdne Saarde vald on üldjoontes moodustatud endistest Jäärja, Kilingi ja Pati vallast. Laiksaare vald on üldiselt endine; endine Talli vald on saanud rahvapärasema ja ajalooliselt õigema nimetusega Tali vallaks, kuna Voltveti vald on nüüd Tihemetsa vald, mis samuti on ajaloolisele nimetusele lähemal.

Saarde endistest valdadest on hoopis kadunud 1) Jäärja valla idapoolne osa, mis nüüd kuulub Rajangu valda, 2) Kilingi valla loodepoolne osa, kuuludes nüüdsest peale Paikuse valda, 3) Laiksaare valla loodepoolne Soometsa küla, mis on läinud Häädemeeste valda, 4) Voltveti valla kagupoolne osa — Räägu küla —, mis nüüd kuulub Rajangu valda.

Lõppeks on Vana- ja Uue-Kariste valla osad, mis kord minevikus kuulusid Saarde kihelkonda ja viimasel ajal olid end rohkem sidunud Hallistega, nüüd jälle lähenenud Saardele, sest nad kuuluvad nüüd Tihemetsa valda.

Saarde esineb käesolevas töös kui vastava kihelkonna väljendus, kuna nüüdset Saarde valda on alati nimetatud Saarde vald. Minevikus on olnud valdade alal suureks muudatuseks endise Talli, nüüd Tali valla asutamine 1862. a., mil viimane eraldati Jäärja vallast. Pati vald ja Kilingi vald olid kahes suuremas, teineteisest lahusolevas tükis. Lõunapiiri moodustas Vene aja lõpul Pärnu ja Volmari maakonna piir. Lõplikul piirijamisel Läti vabariigiga 1924. a. tulid Saardele juurde mõned talud Volmari maakonnast, näiteks Tali vallas Sandre (Rose) ja Baumannii.

Saarde kihelkonna keskusiks on olnud ajaloos Saarde kirik, mõisadest aga eeskätt Jäärja mõis. Teatud huvi pakub arenguloos-

* Näiteks „Eesti ajalugu“, II, Tartu 1937, lk. 73.

liselt väike Pati mõis, kuna praegune Kilingi-Nõmme linn on alles möödunud sajandi seitsmekümnendatel aastatel tekkinud asula.

Saarde minevik on jäädvustatud ka piltides, millised leiduvad Riias asuvas Brotze kogus — XVIII sajandi lõpust⁹. Need on: 1) Jäärja kõrtsi sisemus 1795. a., 2) Tants taluõues 1795. a. Saardes, 3) Kroonumetsniku maja Laiksaares Asuojal 1795. a., 4) Laiksaare kroonumõis 1795. a., 5) Saarde kirik 1795. a. Kõik need pildid on avaldatud teoses „Eesti rahva ajalugu“.

II.

Saarde kiriku rajamise aeg on veel lähemalt selgitamata. Saarde kiriku eelkäijaks oli Kadrina kirik, mis asetseb praegusest kirikust ligi paarkümmend kilomeetrit lõuna pool, Jäärja mõisa läheduses. Kadrina kiriku kohta mainitakse Poola 1599. a. revisjonis, et tollal kirik olnud juba lõhutud. 1601. a. toimunud Rootsi maarevisjoni järgi oli Saarde kirikul maid osalt Karksi ja osalt Viljandi maa-alal, nende hulgas ka Kõrvi küla („Körbs“)¹⁰. 1613. a. kirikurevisjonist selgub, et kirikust on ainult müürid säilinud. Kirik oli ehitatud Johan Farensbachile kuuluval maal¹¹. 1624. a. maarevisjonis öeldakse, et Viljandi maa-alal Saardes asuval lagunenu Kadrina kirikul oli 2 adramaad asustamata maad, ning 1638. a. maarevisjonis märgitakse, et Saarde kihelkond asetsevat Viljandi maa-alal; viimasel olnud kiriku suhtes patronaadiõigus. Kirikul oli maad ka Alakülas, mis küla asetseb F. Stackelbergi järgi Kilingi mõisa juures¹². Ka elanud 1600. a. ümber kiriku kellamees Alakülas („Allekuhl“)¹³. 1642. a. oli kirik taas üles ehitatud puukirikuna Saarde kiriku nime all¹⁴ ja 1668. a. võidi öelda, et kiriku juures on hästiehitatud kirikla¹⁵.

Kuid peagi selle järel muudeti kiriku asukohta. Jäärja mõisa lähedusest toodi kirik üle põhja poole — Kilingi mõisa juurde.

⁹ VI köide. Kogu asub Riia Linnaraamatukogus (Riigis Pilsētas Bibliotēka).

¹⁰ Kuivõrra ebatäpselt esinevad nimed, näitab jällegi asjaolu, et üks ja sama talu, mis oli kasutada Saarde kirikul, esineb kord „Nylisz Merten“, kord „Nuckusz Merten“ nime all. Vt. Rootsi maarevisjon 1601. a. lk. 205-b ja 216-a (KA = Kammararkivet, Stockholm).

¹¹ Brotze kogu, VI—106.

¹² F. Stackelberg, Der Landbesitz im Kreise Pernau zur Ordenszeit (Sitzungsberichte der altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau, VIII), Pärnu 1926, lk. 163.

¹³ A. v. Transehe-Roseneck, Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert, Strassburg 1890, lk. 249.

¹⁴ Sitska, *op. cit.*, lk. 8. Eesti Kirikud, Tartu 1939, lk. 144.

¹⁵ A. Westrén-Doll, Livländische Landgemeinden zu Ende der schwedischen Zeit (Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1927), Tartu 1928, lk. 27.

1684. a. ehitati Saarde kirik nüüdsele asukohale, seega Karl XI aegu, ja nimelt riigimõisa maa-alale, millega kirik vabanes mõisa patronaadist¹⁶.

XVIII sajandist on Saarde kiriku kohta rohkesti andmeid, mis esinevad ka P. K. Sitska töös „Saarde kiriku ajalugu“, ilmunud Riias 1910. 1776.—1777. a. ehitati kirik oluliselt ümber, kuid kirikukonvendi protokollis öeldakse veel 1782. a., et läbi kiriku katuse sadanud vihma ja kirikus olnud ahjude kütmisel karmu¹⁷.

4. III 1789 oli Saarde kiriklas suur tulikahju, mille kohta kirikuraamatus seisab: „ward das Pastorat nebst Schriften zu Asche“, seega muutusid kirikla ja kirikuraamatud tuhaks¹⁸. Igatahes peaaegu kõik materjalid enne seda aega on hävinud, mis teebki suuri raskusi Saarde kihelkonna ja kiriku ajaloo uurimisel.

Kirjaoskuse levikut kihelkonna üksikutes osades näeme ühest aruandest 1769. a., mille kohalik kirikuõpetaja Johann Heinrich Voigdt saatis Liivimaa konsistooriumile. Aruandes on lugemist oskajad üksikute mõisade järgi loendatud. Nimelt oli kirjaoskajaid Patis 103, Jäärjas 121, Laiksaares 56, Kilingis 144, Voltvetis ühes Kärsuga 97, Reinse külas koos hajataludega 49, Saarde kiriku maa-alal 20, Häädemeestes 40, Orajõe maa-alal 30, kokku 630 isikut. On tähelepanuväärt, et see arv käib koolide rajamise algusaja kohta, kuna rajamine toimus 1765. a. eeskirja järgi. Varsti muutuski pilt ja kirjaoskajate arv oli märksa suurenenud, mida soodustas ka rahvaarvu kiire tõus¹⁹. Saarde koguduses oli 1785. a. 2607 hinge, neist lugeda oskajaid 1020²⁰.

1769. a. andmestik tõendab, kuivõrra laialivalguvad olid sel ajal Saarde kihelkonna piirid. Ühelt poolt kuulusid sinna peale praeguse Saarde ulatusliku maa-ala veel mereäärsed Häädemeeste ja Orajõe alad (viimased kuni 1775. a.), kuna teisalt — põhja suunas — maa-alad, mis nüüd asetsevad Halliste kihelkonnas. Õpetaja Voigdt märgib, et mõisade juures koole polnud veel asutatud, samuti ei pidanud kooli Saarde kiriku talupoegade kõster. Ka talupojad ise olivat laisad ja muretud, ja mitmed sakslasedki, kes juba üle 20 aasta vanad, polevat veel käinud leeris ega armulual. Sellekohase hoolituse põhjuseks tulevat pidada muu hulgas kestvaid töid mõisades ja suurt kaugust kirikust²¹. Näemegi, et Saarde kiriku kui keskuse lähematel aladel on lugeda oskajate arv suhteliselt suurem. Nii

¹⁶ Sitska, *op. cit.*, lk. 18.

¹⁷ Saarde kirikuraamat I, lk. 75 jj.

¹⁸ Saarde kirikuraamat I, lk. 94.

¹⁹ Viimase kohta vt. J. V a s a r, Eesti majandus Vene ajal XIX sajandi keskpaigani (Eesti majandusajalugu, I), lk. 330.

²⁰ Sitska, *op. cit.*, lk. 18.

²¹ LKA=Liivimaa Konsistooriumi Arhiiv, Varia J. nr. 457, 1769 (LVA=Latvijas Valsts Arhivs).

on ses mõttes esikohal Kilingi, Pati ja Voltveti, kuna Jäärja, kuigi juba kaugemal asetseva ala kirjaoskajate arvu aitab tõsta Jäärja suur ulatus. Muidugi tuli arvesse ka asustuse iseloom, mis näiteks Laiksaares oli hõredam, seega oli seal vähem kirjaoskajaid.

III.

1599. a. Liivimaa revisjonis esineb Saarde kui Viljandi staarostkonna alla kuuluv Luuka vardjaskond („Lugassowo wardejstwo“), kuhu kuulus 12 küla, alates põhjast praeguse Kanakülaga, kus asus vardja Luukas („Lugas“) ise, ja ulatudes lõunas praeguse Eesti-Läti piirini. Seevastu Poola revisjoni järgi 1583. a. esines Saarde kui Pärnu presidentkonda kuuluv prefektuur. 1601. a. Rootsi revisjonis omakord on öeldud, et Viljandi alla kuuluv Saarde vakus olnud läänistatud Melchior Helffrecht'ile. Läänes ja idas ulatus poolaaegne Saarde kaugemale kui praegune Saarde kihelkond.

Poola revisjon 1599. a. annab tõhusa ülevaate Saardes asetsevatest küladest. Esinevatest küla- ja talunimedest on suur osa nüüdisajani säilinud ja tuntud. Alljärgnevalt on mainitud külad 1599. a. Poola revisjoni järgi ja selle kõrval 1601. a. Rootsi revisjoni andmetel. Võrdluseks on antud küla nüüdisaegne nimetus, millele sulgudes lisatud vald, kuhu küla praegu kuulub.

1599. a.	1601. a. (a)	1940. a.	Praegune vald
1. Kanakula	Kannikull (b)	Kanaküla	Tihemetsa
2. Alakiula (c)	Allekulle	Pole enam olemas (Kilingi-Nõmme läheduses ²²).	Saarde
3. Serekula	Serakülle	Nähtavasti Seru (S.-Kõpu khk.)	
4. Alisth	Hallist	Nähtavasti Halliste (S.-Kõpu khk.)	
5. Kikiper (d)	Kickefer	Kikepera	Saarde
6. Sigaze	Ziggese	Sigaste	Saarde
7. Papida (e)	Pappetekulle	Pati	Saarde
8. Kilusth	Külleste	Pole enam olemas (asetsetes arvatavasti Kilingi-Nõmme lähedal) (f)	Saarde
9. Laygisar (g)	Layksar	Laiksaare	Laiksaare
10. Urissara (h)	Hürisar	Urissaare	Laiksaare
11. Theusta (i)	Taüweste	Tauste	Laiksaare
12. Sumszy	Summeste (k)	Mellini kaardil 1798. a. Somast (Laiksaare valla lõuna-osas)	Laiksaare

²² Stackelberg, *op. cit.*, lk. 163.

(a) Rootsi 1601. a. revisjonis esineb peale siinnimetatud külade veel „Hallikülle“, mis puudub 1599. a. Poola revisjonis. Viimane peaks olema praeguse Halliste kihelkonna keskus.

(b) Pealkirjana kui külanimi ei esine, vaid Saarde vakuse taluna „Kannikull Lukes“.

(c) Alaküla kõrts, tõenäoselt praeguses Kilingi-Nõmmes, esineb 1561. a. läänistatuna Uus-Pärnu burgermeistrile Heise Vegesack'ile (Stackelberg, *op. cit.*, lk. 163). 1600. a. ümber elanud Alakülas ka Saarde kiriku kellamees. Vrd. ka tänapäevast Alliku mäge Kilingi-Nõmme idaosas („Pärnumaa“, lk. 637). Alakülas 1599. a. esinev „Lempsy Janus“ sarnaneb tänapäeva Lömsi taluga, mis esineb samas näiteks 1755. a. „Lömse“ nime all (Saarde kirikuraamat I, lk. 86).

(d) Kikeperas esinevad „Lamae Macz“ ja „Weykien Lamas“ vihjavad praeguste Lambakülale ja Väiksekülale.

(e) Papida külas leiduv „Kalito Mel“ talu on aluseks praegusele Kalita külale. Samuti „Reyno Han“ talu, mis hiljemini pidevalt esineb sama nime all, hakkab XVIII. sajandi lõpul paraleelselt esinema Nurmeotsa nime all.

(f) Sellele vihjavad talud „Punaba Hen“, samuti „Punapa Pieth“, — tänapäeva Punapea (Tihemetsa valla lõunaveerel), samuti „Miniko Macz“, mis on praegune Männiku (Saarde valla keskel, Kilingi-Nõmmest läänes).

(g) Laiksaares esinevad nimed „Possa“ ja „Piwko“ on nüüdisaja Possa ja Pihke.

(h) Urissaares leiduv „Niepusty“ talu on tänapäeva Nepste. Selle läheduses nüüdisajal esinev Varese oli 1599. a. „Wares Mik“. Urissaare küla maad on olnud laialdased, sest seal esinev „Tali Tomass“, 1601. a. revisjoni järgi üksjalg „Talle Thomas“, ja hiljemini, näiteks 1680. a. ümber „Talli Peter“, on praeguse Tali valla keskuseks, andes vallale ka nime.

(i) Tauste all esinev „Wana Mona“ talu on nüüd Läti all Aloja kihelkonna põhjapoolses osas (1683. a. „Munne Jörgen“), kandes nüüd nime „Lējas Munas“. „Tholi Macz“, (1601. a. revisjonis „Tollmatz), on tõenäoselt praegune Tuuliku, asudes nüüd Tali valla lõunapoolses osas.

(k) Pealkirjana kui küla nimi ei esine, küll aga Urissaare üksjalgade all „Summeste Matz“.

Tähendatud poolakeelses maakirjelduses öeldakse, et Luuka vardjaskond asub Viljandi ja Pärnu vahel suurtes metsades ja soodes. Metsa ja loomi hävitatakse seal väga palju. Talvel talupojad tapavad põtru nahkade pärast, liha aga ei jõua ära süüa, mis antakse koertele²³. Puid ehituseks ja laevamastide jaoks parvetatakse mööda jõgesid Pärnusse. Elanikkude kohta järgneb lause, et olevat tarvis neid metshaldjaid — sõna-sõnalt saatüreid („sатыrôw“) — metsast välja lahtistele maadele ajada ja metsnikud ametisse seada²⁴. Teisal öeldakse jälle, et sõltlased („poddani“) rikuvad metsa ja et ametkonnal on raske korda pidada, sest elatakse sellistes soodes

²³ Põtrade rohkuse üle minevikus vt. Nugis, *op. cit.*, lk. 17. Samuti kohanimed, nagu kungas Põdramurd Tali valla lõunaserval.

²⁴ Polska XVI wieku, XIII, 1 (Zródła Dziejowe XXIV, 1), Warszawa 1915, lk. 209—211, 231.

ja metsades, kuhu iga kord juurde ei pääse ratsa, kohati aga isegi mitte jalgsi. Paadile ei saa ka mõelda, sest kõikjal on ainult rohi ja laukad²⁵.

Veel praeguselgi ajal, üle kolmesaja aasta hiljem, pole Saardes palju muutunud — ja Saardet iseloomustatakse samasugusel viisil; koguteoses „Pärnumaa“ öeldakse: „Suurem osa kihelkonnast on aga laialdane soo- ja metsatasandik, harvade erakõuede ja väikeküladega, mida ühendab metsas väänlev kitsas vankrirada, liikudes siin-seal üle mõne mustava vaikse veega umbekasvava oja, millest viib üle nigel puusillake. Sügavas metsas täielik vaikus... Kohati on käimas hoogus metsatöö²⁶...“

Nagu 1601. a. peetud Rootsi revisjonist selgub, kuulusid hilisema Saarde kihelkonna alla peale Viljandi all olevate maade ka mõned Karksi all olevad Saarde maa-alad. Nii kõigepealt Voltveti mõis, Kõrvi küla ja Ristiküla, „der hoff Tickenisze, das dorff Korbsz, das dorff Ristekülle“. Samuti mõned Saarde kirikule kuuluvad Kõrvi („Körbs“) küla talud — „Badeling Jaase“, „Nuckusz“ („Nylisz Merten“), „Ruckusz“²⁷.

Juba 1560. a. venelaste rüüsteretkel, kus nende salgad olid riivanud ka Saardet, mainitakse külasid nagu „Reines“, „Sampsar“, „Ticonas“, „Villikul“. Seega Reinse, Sammaste, Voltveti ja Viluküla on kõik Tihemetsa ehk endise Voltveti vallas. Veidi hiljem mainitakse samas seoses „Jerrever'i“, s. o. Jäärjat. Stackelbergi arvamused tähendatud külade asukoha üle ei taba iga kord märki, nagu „Solsar'e“ ja „Kicksar'e“ suhtes, mis Stackelberg asetab Saarde lõunapoolsesse ossa. Tegelikult esimene, nimelt Mellinigi kaardil olev „Sola“, asetseb Halliste ja Kariste vahelisel maa-alal, viimane, s. o. „Kicksar“ aga nii kaugel lõunas ei võinud olla ja Kikka taluga igatahes identne pole²⁸.

IV.

Jäärja mõis, hilisem Saarahof, oli Lõuna-Saarde vanaks keskuseks. Viimane on tuntud juba keskajal, kus ta esineb 1442. a. „Hof Gerger'i“ all. 1560. a. mainitakse „hoff to Jerrever“²⁹ ja 1600. a. ümber „Jeresche“³⁰. Juba Poola revisjonis 1583. a. on mainitud

²⁵ Polska XVI wieku, *op. cit.*, lk. 212.

²⁶ Pärnumaa, lk. 493 j.; ka lk. 490 j., 499, 503.

²⁷ Hooletu kirjaviisi kohta vt. ülal, märkus 10.

²⁸ Stackelberg, *op. cit.*, lk. 166. Nugis, *op. cit.*, lk. 21 võtab lihtsalt kriitikata Stackelbergi arvamused üle. Siin toob võib-olla selgust 1638. a. revisjonis Voltveti all esinev „Kyxer By“, mille alla kuulus tollal ka „Kallita Aarn“.

²⁹ Stackelberg, *op. cit.*, lk. 153 ja 164—166. Vt. ka Nugis, *op. cit.*, lk. 22, ja Leo Leesment, Uute valdade nimetused olgu eestipärased („Uus-Eesti“ 1938, nr. 242).

³⁰ Transehe-Roseneck, *op. cit.*, lk. 249.

Gerhard Leidebur'i lesele läänina antud 1562. a. Saarde prefektuuris asetsevad külad („pagus“) „Jeruer“, „Kercksar“, „Kawles“ ja „Renes“. Kahtlemata on siin jutt Jäärjast, samuti 1624./25. a. revisjonis esinevatest „Körxsar“, „Raulist“, kuna kolmas küla Jäärjas viimase revisjoni järgi oli „Lettisar“. Seega esines Poola aja alguses ka Jäärja küla. Rootsi 1601. a. revisjoni kirjelduses on mainitud „ein klein höfeken Jerwer“, mis tollal kuulus Pärnu alla.

1624./25. a. Rootsi revisjonist ammutame juba rohkem andmeid Jäärja ümbruse kohta, millele kuulusid kolm küla ja peale selle neli üksik- ehk hajatalu. Mõis esineb seal „Bürings gutt“ nime all valdaja nime järgi: („Joann ... Buringi ...“). Poola 1583. a. Liivimaa revisjoni kirjelduses on ühtlasi öeldud *bona vulgo Sara dicta, quae quondam Gerhardus Leburen tenuit*, 1569³¹. Seevastu nimetatakse 1638. a. revisjonis Jäärja mõisa „Fähre eller Sarenhoff“ ja ta kuulus tollal Ruhja piirkonda. Et mõis olevat juba 1599. a. peale Farensbach'ide käes olnud³², siis võib arvata, et mõisanimi on tuletatud omaniku nimest („Fähre“ — „Fahrensbach“).

V.

Pati mõis, mis on tekkinud Rootsi ajal, oli varsti tulnud tagasi riigi kätte ning etendas Vene ajal tagasihoidlikku osa kroonumõisana, kuni ta hiljemini siirdus eestlaste kätte³³. Iseloomulik on Pati nime tekkimine ja selle eelnev areng, mis viitab algvormile „Papi-tagä“, s. t. kiriku preestri ehk katoliku papi asukoha taga olev küla, mis on seletatav Saarde kiriku endise asukohaga Jäärja mõisa juures³⁴. Aja jooksul oli nimi muutunud Patiks, kuna XVI sajandil lõhutud ja varemets seisnud kirik oli jäänud ikka rohkem unustusse, hõlbustades seega nime muutumist lühendamise suunas³⁵. XVI sajandi keskel esines küla „Papitack“, mis oli läänistatud Uus-Pärnu bürgermeistrile Heise Vegesack'ile³⁶. 1599. a. esineb „Papida“ ja 1601. a. „Pappetekulle“. 1624./25. a. revisjoni järgi oli „Papiste“

³¹ Poola revisjon Liivimaal 1583. a. (ärakiri käsikirjast), lk. 32. L. von Stryk, Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands, I, 1877, lk. 327, esineb Gotthard Ledebühren.

³² Pärnumaa, lk. 509. Vt. ka eespool jaotus II.

³³ Vt. ka „Pärnumaa“, lk. 510.

³⁴ Vrd. ka A. W. Hupel, Topographische Nachrichten, I, 1774, lk. 73 „tagga ma rahvas“.

³⁵ Leo Leesment, *op. cit.*

³⁶ Papitack'ile järgneva seletusega „in der Bereitung Kappe“ oli nähtavasti tahetud öelda „Kapa (kõrtsi) suunas ehk teel, arvates Viljandist“. Sellega sobib hästi vana sõjatee Hallistest läbi Kõrvi (Nugis, *op. cit.*, lk. 23). Saarde teede kohta minevikus vt. ka H. Sepp, Rootsi-Poola sõda Liivimaal 1600. a. ja 1601. a. alul (Ajalooline Ajakiri 1932, lk. 10 j.). Stackelberg, *op. cit.*, lk. 163.

küla ja 1638. a. revisjoni järgi „Pappitack kylla“, mis tollal kuulunud Viljandi alla.

Kui 1638. a. revisjonis seisab „Patti Markus Arfb.“, samuti „Kallita Aarn“, „Kyxer by“-nimelises külas, mis oli Voltveti mõisa Karksi alal, siis ongi sellest näha, et osa maid oli võetud Pati mõisa rajamisel viimase alla, kuna ülejäänud maa tuli „Kyxer by“ küllale. Ühtlasi esineb siin esimest korda lühendatud vorm „Patti“. Mõis oli asutatud, nagu selgub 1638. a. revisjonist, „Pappitack“ küla maadele ja mõisa nimeks oli saanud Pati. Tekstis on öeldud: „... Dorf Pappitack, daselbst ist an ietzo die hoflag verlegt.“

1680. a. ümber mainitakse Karksi all juba „Pattenhof“ ja endisest nimest pole enam jälgegi. Ka talude nimed on teised ja endisest 1599. a. revisjonis mainitust on ära tunda ainult veel „Reno Jacob“, mis oli 1599. a. „Reyno Han“ ja 1601. a. „Renno Hanne“. Samuti esineb nüüd „Kalita kylla“, mille asemel oli 1599. a. alles talu „Kalito Mel“. 1680. a. ümber on revisjonis mainitud pärastised kroonumõisad „Kurkens häff“ (Kurkund), (Kilingi) ja „Layser häff“ (Laiksaare mõis). Neist on Kurkund tuletatud Kurekunnast või Kurgojast, kuna Kilingi mõisa nimi on tuletunud mõisnik Schilling'i nimest, kelle käes oli Rootsi ajal alates 1663. a. nii Kilingi kui ka Laiksaare mõis. Juba 1638. a. revisjonis mainitakse, et Viljandi alla kuuluv „Kurkenschche“ vakus ja mõis olid Gerdt Klocke'le renditatud, kes oli Pärnu raehärra³⁷.

Nagu näha Pati ümbruse kohta, olid valduste piirid Rootsi ajal selgusetud ja kord märgiti samu maid Viljandi, kord Karksi alla kuuluvateks, nagu samuti seda näha on Saarde kiriku maade kohta. Sama nähtub Voltveti alla kuuluvate maade suhtes. Viimasele kuuluvaks on märgitud 1638. a. revisjonis osa maid, mis muidu esinevad Kilingi („Kurkund“) ja Pati („Pappitack“) juurde kuuluvatena. Nagu teada revisjonikirjeldustest, oli juba Poola ajast alates vaieldud Viljandi ja Karksi maa-ala piiride kohta Saardes. Nii ongi näha, et osa maid, mis kuulus 1624./25. a. Karksi alla, on juba 1638. a. mainitud Viljandi alla kuuluvateks, näiteks 1624./25. a. Karksi alla kuuluv Papiste külas esinev „Labbe Lucas“ on mainitud 1638. a. küll samas külas olevana, kuid juba Viljandi all. 1680. a. ümber peetud revisjoni andmetel on Karksi all Pati ja Voltveti, kuid Kilingi on Viljandi all.

Riigi Keskarhiivis leiduva rootsiaegse kaardi järgi umbes 1680. a. ongi selgesti näha, et Kilingi ja Laiksaare olid Viljandi all³⁸, samuti

³⁷ H. L a a k m a n n, Die Pernauer Ratslinie (Sitzungsberichte der altertumsforschenden Gesellschaft zu Pernau, VIII), Pärnu 1926, lk. 86 ja 116. Pärnumaa, lk. 510 j. L. L e e s m e n t, *op. cit.* S i t s k a, *op. cit.*, lk. 13.

³⁸ Laiksaare esines Rootsi ajast peale koos Kilingiga, olles viimase karjamõisaks. L. v. S t r y k, *op. cit.*, lk. 330 j.

tee (ühes äärtega), mis läheb Laiksaarest Viljandi suunas. Seevastu Pati ühes Ristikülaga, samuti suurem osa Voltveti maadest, kuulusid Karksi alla. Jäärja (ja Tali) maad aga olid tollal Ruhja all.

Et omaaegsete Liivimaa mõisade ajaloo koostamisel, mille autorid olid balti-saksa mõisnikud, puudus huvi kroonumõisade vastu, sest viimaste rentnikud ja pidajad sagedasti polnud aadlikud, siis on kroonumõisadesse puutuvatest andmetest enamasti vaikides möödutud. Ometi pakuvad meile viimased niisama palju huvi kui rüütlimõisad. Pati kohta esinevad neis väljaannetes ainult andmed mõisa suuruse kohta adramaades ja L. v. Stryk'il oli õigus öelda Pati mõisa kohta, et selle riigile kuuluva mõisa kohta puuduvad andmed. Adramaade järgi polnud Pati suur. Rootsi ajast alates suurus kõikus ümmarguselt 2 adramaa ümber, ulatudes XIX sajandil viie adramaani³⁹.

Üksikasjalisemad andmed Pati kohta leiduvad Läti riigiarhiivis 1772. a. peale. Selgub, et mõisa rentnikuks olnud „Clanner“ („Clan-der“) nimeline perekond. 1725. a. renditatakse Pati mõis Bayer von Weisfeldt'idele, kelledest esimene, Gustav Artheim, olnud kreisikomissariiks. Nimetatud perekonna kätes (mis selgub mitmetest andmetest) püsinud mõis 1786. aastani, seega üle 60 aasta, mis on pikk aeg, sest tavaliselt kroonumõisade rentnikud vaheldusid sagedasti⁴⁰. Pati mõisa põllumaa oli XVIII sajandi alguses halb ja soine, kuid metsa oli küllaldaselt, nii et 1720. a. ümber raiutud seal 9000 palki laudadeks ja viidud Peterburi. Samuti toodeti Patis süsi ja tõrva. Lühikeses talude nimestikus on näiteks „Kurmi Jahn'i“ kohta öeldud: „wohnet im Walde und nehret sich mit Rwdeln des Landes, wmb sein Brod zu holen...“, seega Kurmi Jaan elanud metsas ja toitnud ennast kütise tegemisega. Mõisa hooned olid küll uued, kuid puudunud veski. Pati kõrts, mille all tuleb mõista Tõitoja kõrtsi, oli ehitatud 1718. a. Viimase kohta öeldakse, et see teenivat õllega hästi, sest talvine vedu Pärnu ladudesse ja Tallinnasse sadama ehituseks toimub Lätist Pati kaudu. Suveti aga teenistust kõrtsil polevat. 1725. a. öeldakse, et härrastemaja põlenud mõne aasta eest pikse sisselöömise tagajärjel maha⁴¹. 1801. a. öeldakse Pati mõisa kohta, et seal ei elata ja et mõisa tegelikuks pidajaks oli proua Fischer⁴². Tollal oli mõisa laudkatuse all olev elumaja 10 sülda pikk ja 6¹/₂ sülda lai, ühe korstnaga. Sarvloomi oli mõisal umbes 50. Rukist oli külvatud 49 vakka. Samuti oli mõisal

³⁹ L. v. Stryk, *op. cit.*, I (1877), lk. 331; II (1885), lk. 465.

⁴⁰ Olgu tähendatud, et ülalmainitud 1776.—1777. a. toimunud Saarde kiriku ümberehitamise ajal mainitakse kiriku eestseisjana Pati mõisa rentniku Karl Bayer von Weisfeldt'i.

⁴¹ LVA, Muižu aktis J nr. 196, Pattenhof.

⁴² „Pärnumaa“, lk. 510 mainitud Pattkull'i-nimeline isik on küsitav.

peale Tõitoja kõrtsi („Krug“) veel teine, väiksem kõrts („Schenke“) mõisa juures⁴³.

Alates aastaga 1816 kuni 1830 esineb Pati kroonumõisa rentnikuna Johann Philipp Gerstfeldt, kes 1823. a. peale elas Kilingi kroonumõisas. Ajavahemikus 1786.—1816. a. oli tõenäoselt Pati mõis Carl Gustav Magnus von Anrep'i (kreisimarssal) nimel, kuid tegelikuks pidajaks oli ülaltähendatud kapten Fischer'i lesk⁴⁴.

VI.

Saarde kihelkonna ühiskondlikkude alajaotuste, eriti külade kohta minevikus on seni vähe teada. Külad on omakorda tihedas seoses talude arenguga ja muutustega, mistõttu on ka viimaseid vaadeldud. Kohanimede ajalooline areng on omaette küsimuseks. Ühelt poolt võib siin leida usumatuid arenemisi, mida on raske seletada. Teiselt poolt on niisama hästi näha, et üksikud nimed, eriti talunimed, võivad püsida väga kaua. Viimaseid on alul sagedasti pidajate järgi nimetatud või lihtsalt isade järgi (patronüümika). Lähtekohaks võtaksime XIX sajandi alguse andmed, sest hilisema aja kohta on teateid juba rohkesti. Ülal oli juttu, muide, arvamusest, nagu poleks Saarde lõunaosas küli olnud. Tuleb tähendada, et see väide on õige ainult nüüdisaja kohta, sest minevikus on seal küli olnud. Kui 1816. a. revisjoni järgi endises Jäärja vallas, kuhu tollal kuulus ka hiljemini iseseisvaks vallaks eraldatud Talli (nüüd Tali) vald, küli pole mainitud, siis 1802. a. nimestikus neid veel leidub; külade kõrval aga on võrdselt hajatalusid. Nimelt 23 talu moodustavad 6 küla ja 22 talu esinevad hajataludena. Kuid juba varemini, nimelt 1795. a. hingede-nimestikus pole mainitud küli, vaid esineb ainult 45 talu. Seevastu 1781. a. nimestikus on tähendatud samad 6 küla, mis esinesid 1802. aastalgi, nimelt: „Korweküll“, „Rauliste“, „Reuseküll“, „Letsaar“, „Uluta“, „Körtsaar“. Need külanimed ulatuvad palju rohkem tagasi, esinedes Rootsi ajal ja osalt Poolagi ajal⁴⁵. Nii esineb „Letsaar“ 1638. a. „Letzerküll'ina“ ja 1624. a. „Lettysar'ina“ ning „Körtsaar“ on 1624. a. „Körxsar“ ja Poola aja alguses „Kercksar“.

Tali valla lõunaosas nüüdisaegne Matsi talu esineb kogu aeg sama nime all, näiteks 1719. a. „Matsi Clase Peter“ ja 1624. a. „Warde Matz“ all. Viimase pidaja nähtavasti tollal oli olnud küla-

⁴³ End. Pati valla arhiiv, Protocollum... Pattenhoff, 1801. — Läti Riigiarhiivis leidub palju akte Pati mõisa hoonete kohta, kui ka viimaste plaanid 1827. a. paiku.

⁴⁴ Disponent oli isik, kes oli saanud Vene riigilt kroonumõisa rendile, kuna rentnik oli sagedasti esimese allrentnik, kes tegelikult majandas mõisa. Vrd. A. W. Hupel, *op. cit.*, II, 1777, lk. 49.

⁴⁵ Vt. eespool, jaotus IV.

vardjaks, nimega Mats, ja nimelt „Lettysar'e“ külas. Viimane külanimi on nüüdisajal säilinud koguteos „Pärnumaa“ kaardil, samuti nagu sealsamas leiduv Kõrssaare mägi (lk. 481) ja kaardil esinev Kõrste⁴⁶. Mõlemad külad esinevad ka Mellini kaardil ja nende evolutsioon on olnud järgmine.

Kõrgesaar esineb 1680. a. ümber kui „Korsara kylla“ ja asetseb piki põhjast lõunasse ulatuvat seljandikku ehk voort, kuhu käsiteldaval ajal kuulus põhja pool „Talli Peter“ (hilisem Tali keskus)⁴⁷, samuti „Tõrsep Willem“ ja sealt rida talusid lõuna suunas, nagu „Jerfwe Peter“ ja „Kamme Teno“, seega praegused Järve ja Kama (viimane on nüüdisaja Kolbergi juures). Vahemaa äärmiste voorel asetsevate talude vahel on üle 15 kilomeetri ja küla nimi viitabki kõrgsaarele, nagu nähtavasti seda seljandikku on ka hüütud.

Leetsaar, arvatavasti tuletatud sõnast „leede“ (= liivaseljandik), asetseb Kõrgesaarest idas kahel paralleelsel, eelmisest väiksemal voorel. Küla nimi esineb juba Rootsi aja alguses, kuigi vahepeal küla nime revisjonis pole mainitud ja 1680. a. ümber võib leida vaid sinna kuuluvat „Matze“ talu mainituna „Pestensche by“ küla ja vakuse all, mis omakorda oli Ruhja all⁴⁸. See on seletatav hooletu märkimisega, sest XVIII sajandil esineb jälle Leetsaare küla. Teiselt poolt aga näib samuti, et XVIII sajandi lõpul revisjonides esinev Leetsaare küla nime mainimine on jäänud rohkem endise reministsentsina ja arvukad hajatalud, mis aja jooksul juurde asutatud, mängivad nii suurt osa Tali vallas, et külade tähendus nende kõrval väheneb ja hiljemini nimedki kaovad.

1781. a. nimestikus on „Leetsaare“ küla alla juurde tulnud uute nimedega talud „Lan(g)saare Mart“, „Langsaare Ain“. Endiste taludena mainitakse „Matsi Willem“, „Tõrcki Tõnnis“ (1719. a. „Türcka Hans“). Aja jooksul oli „Langsaare Ain'ist“ kujunenud Anni talu. Sellist naisenime esinemist talu nimena oli aga raske põhjendada. Rahvaetümoloogiliselt oli tekkinud arvamus, et kuna ühel talupojal ei võinud olla rohkem kui üks talu, siis olnud teine naise, sel juhtumil Anni nimel. Nii näemegi 1785. a. revisjonis samas järgmisi talusid: „Türga“, „Anni“, „Langsar“, „Matzi“ (I pool), „Matzi“ (II pool) ja 1812. a. „Matzi Michel“, „Matzi Jürri“, „Anni Jaack“, „Törka Tõnnis“, „Langsaar Jaack“.

Endise Pati valla läänepoolse eraldiosa — Ristiküla — on minevikus koosnenud kahest külast (nagu näha 1722. a. ja 1832. a. and-

⁴⁶ Vt. eespool, märkus 7.

⁴⁷ Vrd. eespool, töö algosa ja jaotus III.

⁴⁸ Vt. A. Švābe, Die älteste schwedische Landrevision Livlands 1601, Riga 1933, lk. 571, „Die Pestische wacke“ oli 1601. a. Ruhja ail, kuid ülaltähendatud kohti ei sisaldanud.

meist), nimelt Risti- ja Tedrekülast, kusjuures viimane on asunud esimesest kagus. Kuid hiljemini on esimene nimi kandunud ka teisele külale ja on tuntud ainult Ristiküla. Viimane ise on väga vana nimi ja esineb juba 1442. a. vormis „Ristinkul“⁴⁹. 1601. a. revisjoni järgi oli seal 9 talu.

Ülalesinevast⁵⁰ poolaegsest Reino talust, endises Papataga külas ja rootsiaegses vastasutatud Pati mõisa läheduses, oli hiljemini kujunenud uue nimega Nurmeotsa talu. Pärast Põhjasõja laastavaid tagajärgi oli 1772. a. Patis talude arv väga kokku kuivanud. Koos Ristikülas asetsevate taludega on neid mainitud vaid 12. Reino talu, mis oli vahepeal asustamata, polegi mainitud. Viimase lähemast ümbrusest esinevad nimed, mis varasemates revisjonides ja nimestikkudes pole mainitud, nimelt „Rehema Adam“, „Conni Clasz“⁵¹ ja kõrtsmik „Kürtzi Adam“. 1738. a. nimestikus on 1680. a. ümber esineva „Reno Jacob'i“ maa kohta öeldud, et viimane on tühi ja nii halb, et keegi sinna asuda ei tahagi („dieses Land ist von so schlechter Beschaffenheit, daszh es keiner aufnehmen will noch hat“). „Reino Mart'i“ maa aga kuulunud Pati mõisale. 20 aastat hiljem näeme, et ka siin olid paljud maad tühjad ja asustamata, eriti aga hajataldes Pati mõisa läheduses. „Auf Reino Jaacks Land“ pole kedagi ja maa on tühi — tähendatakse samuti 1758. a. Ka teiste kohta väljendatakse samuti lihtsalt: „Kucke Hans, Lelle Hans“⁵², Reino Hans sind Hofes ausgebrauchte Busch-Länder gewesen von keiner Importence... Reino Märt ist Brauer gewesen und hat kein Land gehabt.“ Nii esinevad mitmed talupojad, kes olnud varemini mõisa õllepruulid, millega ühtib rahvajutt, et Pati mõisas vanasti elanud õllepruulid ja seal olnud õllefabrik, samuti kingsepad ja plekisepad⁵³. Saarde kirikuraamatus esineb 1795. a. (lk. 191) „Reino od. Nurmeotsa“ ja edaspidi alul paralleelselt mõlemad talunimed, kuna lõppeks võidab viimane küju. 1832. a. esineb ühes protokollis ainult „Nurmeotza“⁵⁴, kuid revisjonilehtedel esineb vahetpidamata, isegi 1858. a., veel ainult „Reino“.

XVIII sajandi teisel poolel muutub olukord ja rahvast tuleb Patis juurde. 1801. a. öeldakse, et „Reino Jaack'u“ (nagu oli talu nimi Rootsi aja lõpul) maal asub „Kühno Märth“, seega Kiinioja Märt ning manulisenä („Einwohner“)“⁵⁵ sealsamas „Reino Hans“ 8-liikmelise perega. Seega on talu kahes osas ja viimase koha täpsustami-

⁴⁹ Stackelberg, *op. cit.*, lk. 165 ja 174.

⁵⁰ Vt. eespool jaotusi III ja V.

⁵¹ Viimane esineb 1725. a. „Konna jetzt Kattalappi Laus“ ja on mõisakubjas. Samuti esineb ka „Konna Rein“.

⁵² Esineb ka Rootsi aja lõpul ja nimelt Reino kõrval.

⁵³ Jutustanud 1934. a. August Leesment (1883—1935).

⁵⁴ LVA, Protokoll 1832, nr. 426, Pattenhof.

⁵⁵ Lõuna-Saardes nimetatakse manulist „kõruline“.

seks öeldaksegi Nurmeotsa. Kiinioja — 1816. a. „Kipso oder Kinioja“⁵⁶ — esineb 1725. a. nimetuses „Kinima Peter“, kuid 1680. a. ümber jällegi „Kinioya Peter“.

VII.

Mis puutub teistesse kohanimedesse, nagu kün-gaste, metsade jne. nimedesse, siis neid on rahvasuus küllalt. Väike osa leiab mainimist mitmesuguses seoses trükitud välja-annetes, näiteks koguteoses „Pärnumaa“. Et käesoleva kirjutise auto-rile on lähemalt tuttavad vaid Saarde lõunapoolne osa, siis nimetagem sealt mõned iseloomulikumad nimed. Tali valla lõunapoolsel soisel maal esinevad künkad ja teised kohad, nagu Emandamägi, Kõresoo, Maasikamägi, Mõrtsukamägi, Pundermägi, Põdramurd. Rabades nime-tatakse väikesi künkakesi koha peal „peaksi“ (= peake, peakese). Nende kohta öeldakse koguteoses „Pärnumaa“ „saarekõrgendikud ehk nn. peaksid“⁵⁷; nii Keldrimäe, Sandiristi⁵⁸. Heinamaadest esineb Läti piiril Luuka ehk Luukapera heinamaa, lõppeks Kiusuniit.

Rahvaetümoloogilistest n.-ö. väänatud nimetustest olgu maini-tud jutt Talli nime tekkimise kohta. Et Jäärja mõis asunud Tallilt väga kaugel, siis mõisnik, sõites mööda oma suure mõisa maid, andis tavaliselt hobustele pikemat puhkust Talli kohal, mille hobuste tallidest tulnudki Talli.

VIII.

Selline on üldpilt Saarde kihelkonna, eriti viimase lõunapool-sema osa minevikust, mille lõpuks olgu lisatud veel paar sõna Saarde tänapäeva keskuse, Kilingi-Nõmme linna kohta. Viimase alla kuuluvatest maadest linna kõrgem koht Kүүdi mägi, millel on tänapäeval apostliku õigeusu surnuaed⁵⁹, leiab mainimist ühes üri-kus 1755. a., mil ta antud Saarde kirikule tollal Pati alla kuuluvast Lõmsi talu maadest⁶⁰, kus seda kõrgendikku oli nimetatud „Kūti-mäggi“, mille kõrval veel esines „Angerpisti“. Maavahetusi oli toimunud hiljemini, kuni maatükk oli saanud oma tänapäevase otstarbe. 1826. a. revisjonis esineb Kella ehk Nõmme talukoht⁶¹. Seega enne läinud sajandi viimast veerandit vaevalt teadaolev koht, mis küll tuntud igivana kõrtsi nime järgi (nii ka Mellini kaar-dil „Nõmme“) — oli lõppeks muutunud 1919. a. aleviks ja 1938. a. linnaks.

Leo Leesment.

⁵⁶ Saarde kirikla maade revisjoni lehed 1816. a. (ERKA).

⁵⁷ Pärnumaa, lk. 481 j.

⁵⁸ Vrd. H. Rebane, Kohanimede küsimus (Ajalooline Ajakiri 1939, lk. 220, „Sandiväsitaja“).

⁵⁹ Vt. ka „Pärnumaa“, lk. 635.

⁶⁰ 1638. a. oli asunud Pati (Papitaga) külas „Lemse Peter“. 1785. a. kõneldakse aga „Lõmsi Jaagust“ Kilingist. Sitska, *op. cit.*, lk. 11. Vt. ka eespool, jaotus III.

⁶¹ „Kella“ on Saarde kiriku kellamehe elukoha järgi nimetatud, vt. ülal III (c).

Beiträge zur Geschichte von Saarde (Saara).

(Referat.)

I) Das Kirchspiel Saarde im Südwesten Estlands, territorial das grösste des ganzen Landes, hatte in der Vergangenheit einen noch grösseren Umfang. Es zerfiel in mehrere Gaue (Gemeinden), deren Grenzen und Namen im Lauf der Zeit mehrfach wechselten. Die Arbeit befasst sich vornehmlich mit dem südlichen Teil des Kirchspiels und behandelt insbesondere folgende Punkte: II) die Kirche zu Saarde, III) Saarde bei der Polnischen Revision Livlands von 1599, IV) das Gut Jäärja (Saarahof); V) das Gut Pati (Pattenhof) und seine Entstehung aus dem Dorf Papiitaga (Pappitack) im XVII. Jahrhundert, VI) die Einteilung der Gaue in Dörfer und Bauernhöfe, VII) einige Hügel und Flurnamen sowie volksetymologische Deutungen, VIII) Entwicklung von Kilingi-Nõmme aus einem Krug und Bauernhof zum Flecken (1919) und zur Stadt (1938).

Akadeemiline Ajaloo-Selts 1939./40. tegevusaastal.

1939./40. aastaga möödus Akadeemilise Ajaloo-Seltsi kahekümnes tegevusaasta. Vastavalt kujunenud tavale ei tähistatud seltsi 20. aastapäeva erilise pidulikkusega. Seltsi tavalisele aastakoosolekule 5. mail 1940 järgnes vaid seltsi liikmete omavaheline koosviibimine Üliõpilasmajas. Ühtlasi saadeti tervitus seltsi asutaja- ning auliikmele ja kauaaegsele esimehele prof. A. R. Cederbergile Helsingi. Ajakirjandusele anti informatsioon seltsi tegevusest 20 a. jooksul.

Aastakoosolekul andis seltsi esimees prof. P. Tarvel oma avasõnas lühikese ülevaate seltsi tekkeloost 1920. a. ja ühtlasi seltsi tegevusest ning saavutistest möödunud 20 aasta jooksul. Selts ei ole püüdnud oma tegevust forsseerida, vaid on tahtnud teha soliidset ja oma tulemustelt teaduspärast ning usaldatavat tööd. Eriti väärib esiletõstmist suuremate väärtuslike teoste väljaandmine, nagu on seda „Eesti biograafiline leksikon“ ja selle täienduskõide, „Eesti ajaloo bibliograafia“ ja „Ajalooline Arhiivi“ seerias avaldatud allikamaterjalide kogud. On viidud lõpule rahvatraditsiooni kogumise ajalooliste sündmuste ja nähtuste kohta, välja arvatud eriseisundis olev Petserimaa. Seltsi perioodilist publikatsioonest on pidevalt ilmunud „Ajalooline Ajakiri“. Osa võttes veel paljude ajalooteaduslike ürituste korraldamisest ja organiseerimisest on selts möödunud 20 tegevusaasta jooksul kujunenud Eesti ajaloo uurimistööd juhtivaks ja selle tööga seotud eriülesandeid teostavaks keskseks asutiseks, aidates tõhusalt kaasa Eesti ajaloo uurimise viljelemisele.

1939./40. tegevusaastal jätkus seltsi töökavas juba pikemat aega seisnud ettevõtete edasiarendamine või lõpetamine ja osa-

liselt ka uute ülesannete algatamine. Seltsi väljaannetest ilmus „Ajaloolist Ajakirja“ 3 numbrit 1939. a. aastakäigust ja 1 number 1940. a. aastakäigust. Ajakirja toimetusse kuulusid peatoimetajana O. Liiv, toimetuse liikmeina E. Blumfeldt, R. Indreko, H. Kruus, H. Sepp, P. Tarvel ja J. Vasar; toimetuse sekretärina töötas H. Fischer.

Suuremaist ettevõttest viidi lõpule „Eesti biograafilise leksikoni“ täiendusköite toimetamistöö ja teos ilmus trükist mai alguses 1940. Täiendusköide, mille suurus on 416 lk., sisaldab 150 autori sulest 678 uut, tervikuliselt antud biograafilist artiklit ja 461 jätk- ning täiendusartiklit „Eesti biograafilise leksikoni“ põhiväljaandes avaldatud artiklite kohta. Täiendusköites kajastub Eesti viimase aastakümne areng, seotuna üksikute isikute tegevusega. Sellisena on teos, eeskätt poliitiliste, majandus- ja kultuuriala tegelaste elulugude jätkude kui ka viimasel ajal tähelepandavalt esilekerkinud isikute uute biograafiate osas ka omaette tervik, mida saab kasutada mitte ainult koos „Eesti biograafilise leksikoni“ põhiväljaandega, vaid iseseisvaltki.

Ajaloo oskussõnastiku komisjon, mille koosseisu kuulusid J. V. Veski, E. Tender ja sekretärina L. Vilmre, on teostanud eelmisel aastal valminud käsikirja kolmandat lugemist selle lühendamise ja viimistlemise otstarbel. Teost ei õnnestunud mitmesugustel asjaoludel veel trükki anda. Käsikiri sisaldab ca 16 000 oskussõna.

Möödunud aasta töökavas oli ette nähtud veel eeltööde tegemine Eesti ajaloo atlase väljaandmiseks ja Eesti ajaloo allikate trükis avaldamise üldkava väljatöötamine. Eesti ajaloo atlase eeltöödena oli vajalik kõigepealt kirjanduse hankimine. Et aga vastavasisuline kirjandus pidi saabuma peamiselt Poolast, ei õnnestunud see muutunud olude tõttu nimetatud maal. Vastav komisjon, mille koosseisu kuuluvad E. Blumfeldt, O. Liiv, J. Olvet, H. Rebane ja E. Tender, on asunud põhimõtteliste küsimuste selgitamisele kaardistiku väljaandmise kohta. Eesti ajaloo allikate üllitamise üldkava koostamise komisjoni kuuluvad E. Blumfeldt, H. Kruus, O. Liiv, P. Tarvel ja E. Tender. Komisjon on arutanud mitmeid põhimõttelisi küsimusi. Ka on kaalutud võimalusi „Ajaloolise Arhiivi“ IV köite väljaandmiseks.

Selts võttis osa Ajaloolist Teaduste Rahvusvahelise Komitee Eesti Osakonna, Eesti Ajaloo Kapitali komitee, asutis „Fenno-Ugria“, Kohanimede Nõukogu jt. ettevõtete tööst. Soome ajaloolaste soovil käesolevale aastale edasi lükkunud III Soome-Eesti ajaloolaste päevade korraldamine Eestis on olnud takistatud erakordsete aegade tõttu.

Tegevusaasta alguses oli seltsil liikmeid 79. Juurde on tulnud 6 liiget, lahkunud 1, seega tegevusaasta lõpul nimestikus 84 liiget.

Seltsi juhatusse kuulusid: P. Tarvel (esimees), H. Kruus (abiesimees), R. Kleis (laekur), M. Sorgsepp (kirjatoimetaja), H. Sepp ja E. Tender (ametita juhatusliikmed).

Revisjonikomisjoni kuulusid: N. Humal, J. Madisson, H. Rebane, asemikkudena J. Konks ja E. Viisemann.

Tegevusaasta jooksul peeti 5 ettekande-koosolekut, 1 üldkoosolek ja aastakoosolek. Koosolekust osavõtjate keskmine arv oli 22. Seltsi koosolekuil esitati järgmised referaadid:

15. oktoobril 1939 — H. Kruus: „Jakob Hurt eesti rahvusliku ideoloogia esindajana“.

Jakob Hurt on eesti rahvuslike pühiküsimuste ja elualuste läbimõtlemisega andnud imposantse pärandi meie rahvuslikule ideoloogiale. See osa Hurda suurest elutööst, mis tema teiste suursaavutiste kõrval on tavaliselt jäänud enam tagaplaanile, väärib täie õigusega rohkem esiletõstmist, sest see on olnud keskse tähtsusega meie rahvusliku vaimsuse sisustamisel ja on andnud püsivaid väärtusi meie rahvuslikule mõttele. Teadlikumalt ja süstemaatilismalt kui ükski teine kaasaeglane on just Hurt eesti rahvuslikule ideoloogiale püstitanud ja põhjendanud keskseid juhtmõtteid ja selgitanud siia kuuluvaid olulisi mõisteid. Tema otsingud ja saavutised sel alal on lähtunud sügavalt tunnetatud rahvuslikust huvist ja omanud suurt sotsiaalset funktsiooni, aidates organiseerida ja kokkukõlastada meie ühiskonna vaimsust ja seostada rahvusliku kollektiivi liikmeid teatavate ühiste eesmärkide taotlemiseks. J. Hurda rahvusideoloogiliselt tähtsamad avaldused kuuluvad peamiselt tema Tartus kooliõpetajaks oleku ajajärku (1868—1872). Siia langeb kõigepealt tema populaarseks saanud kõne esimesel Eesti üldlaulupeol a. 1869, edasi tema ettekanded Tartu nn. pedagoogilistel õhtutel, siis tema eriti tähelepanuväärne kõne ärkamisaja tegelaste kokkutulekul Helmes juulikuul 1870. Samal ajajärgul on kirjutatud ka tähtsamad trükis avaldatud kirjatööd, näiteks esimene avalik üleskutse tööks Eesti Aleksandrikooli kasuks (1871) ja esimene aruanne tööst Eesti Aleksandrikooli heaks (1872). Ideoloogilistest probleemidest esines tol ajal kõige põnevamana ja kesksesmana eesti rahva püsimise, ta elujõu ja kultuurilise väärtuse küsimus, sellega ühenduses aga ka eestlaste ümberrahvustamise probleem. Vastupidiselt eesti ja läti rahva püsijäämist pooldavale suunale esines ka vool, mis soovis nende väikerahvaste kuju paratamatult kadumisele määratute saksastamist. Hurda argumentatsioon rahvusliku püsivuse kohta üldse, eriti aga eesti rahva suhtes, oli õige laiapiirdeeline, ühelt poolt ajalooline, teiselt poolt moodsalt sotsioloogiline ja samal ajal ka eetilise ja usulinegi. Tähtsamaks lähtekohaks rahvuse olemasolu ja püsimise „loomuliku ja jumaliku õiguse“ kõrval oli tal usk rahva igavesse elujõudu, mis juurdub kogu rahva esivane-

matelt päritud ühisvaras. Eestlaste kohta arvab ta, et need moodustavad „vana ja visa rahva soo“, keda on võimatu ümber rahvustada. Rahvuse säilitamise võimsaimaks relvaks pidas Hurt emakeelset kultuuri, pühendades otse keskset tähelepanu eesti emakeelse kooli küsimustele ja meie rahvusliku kultuuripärandi olulisemate elementide, eriti keele, rahvaluule ja ajaloo mõtestamisele, väärtustamisele ja ühiskonna teadvusse sisendamisele.

Analüüsides eesti rahva püsimise küsimust ja otsides ses mõttes põhjendusi positiivsele vastusele, seisib Hurt pidevalt ka selle probleemi puhul olulise teguri, ja nimelt rahva arvulise väiksuse ees. Eriti põnevana pidi see väiksus tunduma eesti rahva suhtes, kelle eluruumis ristlesid aktiivselt kahe suurrahva — saksa ja vene rahvuslikult sulatada püüdvad mõjud. Selle probleemi puhul on väärt meenutada Hurda mõtteid, mis ta avaldas oma Helme kõnes: „Au, kuulsus, tarkus ja vägevus pole mitte ühe ainsa rahva eesõigus, ega ole teda Jumal kellegile rahvale juba luues kaasa annud. Tema on igale rahvale saadav vara, kui aga rahvas ise teda tahab ja mõistab otsida. Pole seks ka tarvis, et rahvas iseäranis arvurikas peab olema.“ Suurrahvas võib taotella küll välise vägevuse eesmärgi, mida ta võib saavutada poliitilisel alal ja sõjaliste vahenditega. Seevastu jääb väikerahvale avatuks vaimusuuruse tee. Kõrgeastmelise kultuuri loomise, igakülgse vaimuarendamise ja pinga töö teel saavutatav suurus on märksa väärtuslikum kui väline hiilgus ja vägevus. See tee on avatud ka eesti rahvale. — Selline ajaloolise kutsumuse idee oli tuletatud väikerahva realistikult nähtud ja hinnatud olukorrast. See on jäänud eesti ühiskondlikule mõttele raudvaraks ka kõigil järgnevatel aastakümneil. Ta püsib praegugi ja on suuteline edasi elama ka tulevikus, sest ta on rajatud elulisele alusele.

3. detsembril 1939 — P. Tarvel: „Imperialism kui üldajalooline periood“ (ilmus „Ajaloosises Ajakirjas“ 1939, nr. 4).

11. veebruaril 1940 — 1) P. Tarvel: „H. Temperley ajalooteaduslikust tegevusest“ (ilmus „Ajaloosises Ajakirjas“ 1940, nr. 1); 2) L. Silberstein: „K. Stählin Venemaa ajaloo käsitlejana“ (ilmus lühendatud kujul „Ajaloosises Ajakirjas“ 1939, nr. 3 „Varia“ osas).

22. veebruaril 1940 — A. Liebmann: „Juutkantonistide probleem üldiselt ja eriti Eestis“.

Väljend „kantonist“ on tuletatud prantsuskeelsest sõnast „kanton“, milleks XVIII sajandil Prantsusmaal ja Preisimaal nimetati rügementide komplekteerimiseks määratud eriringkondi. Venemaal nimetati kantonistideks noori nekruteid, sõdurite poegi, kes alalise sõjaväe sisseseadmiseks alates kuulusid riigile sündimise momendist ja keda juba noorelt hakati ette valmistama sõduriteks.

Sõjaväeline režiim Venemaal, mis eriti tugevnes Nikolai I ajal, tõi kaasa kantonistide süsteemi süvenemise kõigi selle pahedega. Juutide kohta anti välja erimäärus, mille järgi avalikesse kantonistide asutistesse pidi võetama 12—25 aasta vanuseid juudi poeglapsi. Tegelikult sunniti neisse kasvatusasutistesse astuma nooremaidki lapsi. Sellel süsteemil oli ka teine eesmärk, nimelt püüti sundida juutkantoniste üle minema vene usku, kasutades selleks õige karme abinõusid. Võimude poolt tehti kogudus vastutavaks nekrutite muretsemisel, kusjuures hoolitseti selle eest, et need teenistusse määrati võimalikult eemale oma kodukohast ja vane-
matest. Laste kohtlemine kasvatusasutistes oli äärmiselt karm. Kantonistide institutsioon kaotati Aleksander II ajal. Neid juutkantoniste tulebki pidada Eestis asuvate juudi koguduste asutajateks, sest neid teenis suur hulk Tallinna, Tartu ja Pärnu garnisones, kellel Aleksander II poolt välja antud seaduse alusel võimalus avanes jäädavalt elama asuda Eesti linnadesse.

10. märtsil 1940 — A. Tuulse: „Karja kirik ja Saaremaa kindlustatud kirikud“.

Helge Kjellin dateerib oma uurimuses Karja kiriku ajavahe-
mikku 1348—1350, oletades, et selle arhitektuur ja skulptuur on loodud Ojamaa meistri poolt. Toodud võrdlusmaterjal ei olnud aga selle väite jaoks küllalt veenev, mis põhjustas ta suhtes terava oponeerimise, kus täiesti eitati Ojamaa meistri osa. Küsimuse lahendamine on kergem, kui jagada vaatlus kahte ossa: arhitektuur ja skulptuur. Kogu Vana-Liivimaa keskaegses sakraalarhitektuuris moodustab Karja kirik kindla lüli, mis samuti nagu enamik teisigi maakirikuid viitab Vestfaali alale. Ojamaa jumalakojad ei paku selles osas võrdlusnäiteid. Teisiti on skulptuuriga, kus just Ojamaal leidub samasuguseid raidteoseid, eriti Neo-Iconicuse kunstiringis ja Upsala toomkiriku kõrgkooris, kus töötasid ojamaalased. Arvukad näited viitavad XIV sajandi esimesele poolele. Ka maa poliitilised olud kinnitavad, et Karja kirik ja teised temast sõltuvad jumalakojad (Püha, Muhu, Pöide) on ehitatud enne suurt vabadusvõitlust. Detailne stiilianalüüs tõendab, et Karja kirik valmis sajandi neljandal kümnendil, Pöide kiriku ehitustööd aga katkesid 1343. aastal.

Saaremaa keskaegsed kirikud olid kindlustatud. Vanemaks näiteks on Valjala, mis oli ka kõige ulatuslikumalt kindlustatud. Kiriku pikihoone oli varustatud kaitsekäikudega kõrgel asuvate akende all. Kui kiriku ruum vallutati, oli järgmiseks kaitstud kohaks võlvide pealne, kuhu viis trepp kõrgele asetatud uksest, et raskendada vaenlase haarangut. Samasuguselt olid ehitatud Kihelkonna ja Kaarma kirik. Kuna Kaarmal aga pikihoone alles hiliskeskajal võlviti, oli seal koorivõlvide kõrval tähtsaks kaitstud kohaks käärkamber. See süsteem sai eeskujuks Püha ja Karja kirikule, kus pikihoone

vabastati kaitsekäikudest ja anti võimalusi kunstilisele kaunistusele. Karjas kasutati viimast maksimaalselt.

Ka Vana-Liivimaa mandril leidus kindlustatud kirikuid, nende süsteem oli aga erinev Saaremaa omast. Mandri kindlustatud kirikutest vanemaks on Holmi kirik Lätimaal, mis ehitati juba piiskop Meinhardi ajal. Vana-Liivimaa kindlustatud kirikute eeskujud tuleb otsida Põhja-Saksa aladelt, samuti leidub ligidasi näiteid Taanis, Ölandil ja Kalmari ümbruses. Sealt on saadud impulsse ning antud elementide põhjal eriti Saaremaal loodud iseseisev kindlustatud kiriku tüüp.

21. aprillil 1940 — M. Pukits: „Läti ajaloo teaduse saavutisi iseseisvuse ajal“.

Ülevaate saamiseks Läti ajaloo uurimise käigust ja senistest saavutistest tuleksid kõigepealt arvesse prof. A. Tentelis'e ja prof. Fr. Balodis'e vastavasisulised kirjutised kuukirjas „Muinsus ja kunst“ ja Läti Ajaloo Instituudi kuukirjas, mis on praegu silmapaistvaimal kohal Läti perioodilise ajalookirjanduse hulgas. Neis kirjutistes rõhutatakse seisukohta, et enne Läti iseseisvuse aega sakslaste poolt esindatud Läti ajalugu on kirjutatud ühekülgsest ja sihilikult. Seevastu nähakse tõelise Läti ajaloo uurimise alusena ja nõudena rahvuslikku seisukohavõttu, objektiivsust ja teaduslikku tõde. Praegu on Läti ajalookirjandus veel võrdlemisi noor, mille põhjustajaks on raske minevik. Eriti vähe on andmeid varasemaist sajandeist, kuna rahva ees püüti varjata õiget minevikku. Sellest hoolimata avaldus juba XVIII sajandil Riia lätlaste hulgas püüe oma rahva ajaloo lähemaks tundmaõppimiseks. Need püüded andsid XIX sajandil juba mõningaid tunnustatavaid tagajärgi. Rahvuslikust seisukohast lätlaste ajaloolist minevikku jälginud teadlastest tuleks nimetada G. Merkel'it, Joh. I. Walde mar'i, J. Krodzniek'i jt.; kahe viimase uurimused põhinevad allika-aineil, millede kasutamine näitas pidevat tõusu.

Läti iseseisvuse ajal on, lähtudes eespool-nimetatud alus- test, ajaloo uurimise alal saavutatud küllaltki märkimisväärseid tulemusi. Eeskätt tuleks siin rõhutada prof. A. Tentelist (praegu Läti Ajaloo Instituudi dir.), kes on uurinud peamiselt ajajärku XIII—XVII saj. ja avaldanud oma uurimise tulemusi Läti entsüklo- peedias, ajaloo allikate kogus ja mujal. Tema õpilastest on silma- paistvaim V. Bilkins, kes on uurinud XIII sajandi ajaloo allikaid. Nii üld- kui ka Läti ajaloo alal on pikemat aega töötanud prof. R. Vipper. Ta on tõendanud oma teostes 1) et pärisorjus Lätis ei põhinenud tavaõigusel, vaid oli mõisnikkude kunstlik kujundus, 2) et läti talupoeg ei tunnustanud kunagi pärisorjust, vaid püsis selle vastu alalises sõjaseisundis. Eriti silmapaistvad on R. Vipperi uurimused talupoegade õigusliku seisundi kohta. Tema õpilastest on M. Stepermanis käsitelnud talupoegade olukorda valgustus-

ajastul. Silmapaistva teadlasena tuleks nimetada prof. A. Švabe't, kelle tähtsamad teosed sisaldavad põhjanevaid uurimusi õigus- ja agraarajaloo, kuid ka poliitilise ajaloo alalt. Tema „Läti kultuuri ajalugu“, mille koostamisel on kasutatud ka rahvaluule materjali, on esimene katse anda sünteesi muinaslätlaste ühiskondlikust, majanduslikust ja õiguslikust kultuurist. Tema õpilastest on tuntumad E. Dunsdorfs majandusajaloo uurijana, J. Bērziņš, A. Spekke, L. Adamovičš ja J. Straubergs. Liivimaa talupoja õiguslikku seisundit on aidanud valgustada J. Višņovičš'i uurimused. Arheoloogia alal on iseseisvuse ajal põhjanevalt teed rajanud Fr. Balodis.

5. mail 1940 — E. Blumfeldt: „Katk Läänemaal 1710—1711 ja Läänemaa rahvastiku probleem XVIII sajandi esimesel poolel“.

Läänemaa jäi oma geograafilise asendi tõttu 1700. a. vallandunud sõjalisest kokkupõrkest rootslaste ja venelaste vahel palju aastaid otseselt puutumata. Ja nähtavasti ei toimunud ka a. 1710, mil maakond langes venelaste kätte, siin suuremaid võitlusi. Sõja kõrvalnähtuste all kannatas maakond siiski juba aastaid enne seda õige tugevasti. Sõjavägede moonastamine ja varustamine, veoloomade ja rakmete andmine aetas kohalikule talurahvale õige tugeva erakorralise majandusliku koorma. Samal ajal aga kahanes talurahva produktsioon. Säärase olukorra tagajärjeks olid talurahva elatusstandardi kohutav langus, toiduainete puudus ja haigused ning nälg, millele vihjab suremuse suur tõus XVIII sajandi esimese aastakümne viimaseil aastail. 1709. a. märgivad kirikuraamatud üha sagedamini surma põhjusena nälga. Seega oli rahva elujõud tugevasti nõrgestatud, kui a. 1710 puhkes maakonnas katk, mis algas selle aasta hilissuvel. Varaseim teade on katku suremise kohta 14. augustist Karuses, kuhu taudi olid toonud Pärnust saabunud sõjapõgenikud. Hiiumaale jõudis taud pisut hiljem, nähtavasti alles 1710. a. lõpul. Katku hävitustöö oli kõikjal erakordselt suur. Inimesed surid massiliselt, mis tegi võimatuks korrapärase kirikliku matmise ja surnute sissekandmise kirikuraamatusse. Viimane lakkas osalt ka seepärast, et katk tappis enamiku pastoreid. Ametivõimud olid taudi tõkestamiseks täiesti võimetud. Ainult Jumalalt loodeti abi. Taud vaibus maakonnas üldiselt a. 1710, ainult Hiius näikse ta olevat möllanud ka veel 1712. a. Katku suremine jättis kestvalt sügavaid muljeid inimestesse ja põhjustas rea pärimusi, milles kajastuvad nii taudi kohutav ulatus, maa tühjaks jäämine kui ka ellujäänute tugev elutahe ja töövõime. Katku surnute kohta ja ellujäänute üle annab ülevaate 1711. a. korraldatud „inkvisitsioon“; selle andmed pole päris täpsed ega usaldatavad, annavad aga meile ometi ettekujutuse rahvastiku olukorrast a. 1711. Selle andmestiku järgi suri katku 77,23% maakonna rahvast. Kihelkondade järgi kõikus surnute

protsent 25,8 (Vormsi) ja 96% (Lihula) vahel. Absoluutsetes arvudes oli maakonnas katkuohvreid 27 656 ja ellujäänuid 8154. Terve rea mõisaalade kohta aga puuduvad andmed, sest seal olevat tapnud katk kõik inimesed. Võrreldes inkvisitsiooni andmeid kirikuraamatute omadega, ei saa öelda, et inkvisitsioon liialdaks surnute arvuga igal juhul. Vastupidi näitavad kirikuraamatud mitmel pool hoopis suuremat katkuohvrite arvu kui seda on inkvisitsiooni arvud. Katkuaja kaotusi inimmaterjalis ei suudetud teha tasa XVIII sajandi esimesel poolel. Tänu sellele, et katku elasid üle just paremais aastais inimesed (1711. a. jagunes rahvastik vanuselisel järgmiselt: kuni 15-aastasi lapsed 24,5%; 15- kuni 60-aastasi 74,6% ja üle 60 a. 0,9%), kasvas rahvaarv suhteliselt jõudvasti. Ka saabus maakonda uusasukaid teisalt. 1726. a. oli siin juba 19 707 elanikku. Uudisasukate arvele langes ainult ca 4% elanikkude üldarvust. Järgnevail aastakümneil aeglustus rahvastiku juurdekasvu tempo, kuid ei jäänud siiski mitte seisma. 1744. a. teostatud adrarevisjoni järgi oli maakonnas umbes 61% enne-katku-aegsest elanikkude arvust. Selle rahvastiku ealine koosseis (alla 15 a. — 42,5%, 15—60 a. — 46% ja üle 60 a. 11,5%) oli säärane, et lubas vaadata ka tulevikku optimistlikult.

Marta Sorgsepp.

Arvustused.

Gustav Ränk, Saaremaa taluehitised, I. Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad V, Tartu 1939, XXII + 382 lk.

Kõnealune töö moodustab esimese osa kaheköitelisena kavatsatud etnograafilisest uurimusest Saaremaa taluehitiste kohta. Seni ilmunud I köide sisaldab üldosana umbes 100-leheküljelise ülevaate ehitustehnilisest küljest ja ehitiste üksikosadest (seinad, ukSED, katus jne.), kuna peamiseks arutlusaineks on Saaremaa elamu. Valitsevaks elamutüübiks on siin, nagu Eesti mandrilgi, nn. elurehi, s. o. rehetoad ja rehealused koosnev ehitistervik, mida kasutatakse nii elamuna kui rehena. Autor annab sellest rehielamust üsna üksikasjalise kirjelduse ja on detailsemal vaatlusel avastanud ka mitmeid selle lokaaltüüpe. Idapoolsemad neist osutavad suurt sarnasust Mandri-Eesti elurehtedega, kuna Lääne-Saaremaa omadel on teatavaid ühtlasi jooni Läti rehielamutega.

Järgnevais peatükis käsitletakse elurehe kõrval esinevaid haruldasemaid elamutüüpe (kalamajad, suitsutoad) ja osaliselt elamuina kasutatavaid kõrvalhooneid (suvikoda, saun, ait). Erilist huvi pakub siin roovialusega elamu, mille esinemine Saaremaal meil varemini polnud üldse tuntud ja mis nn. franki elamutüübi ühe põhjapoolseima haruna avab huvitavaid kultuuriloolisi perspektiive.

Raamatu peateemaks jääb omefi elurehi ja selle päritolu, vanuse ning arengu kindlaksmääramine. See küsimus on seda huvitavam, et siinjuures tuleb lahendada mitte üksnes Saaremaa, vaid sellega koos kogu Eesti ja Põhja-Läti elurehe probleem, mis omapärase nähtusena Euroopa ehitustüüpide rägastikus äratab huvi ka väljaspool Baltimaade lokaaluurimise piire. Küsimus on seda aktuaalsem,

et peale vanemate ja nüüd juba suurelt osalt iganenud autorite (A. O. Heikel, A. Bielenstein jt.) on seda käsitletud alles hiljuti kaks uuemat uurijat, nimelt I. Manninen oma „Die Sachkultur Estlands“ II osas (Tartu 1933) ja P. Kundziņš oma väitekirjas „Dzīvojamā rija Latvija“ (Riia 1934). Esimene nendest on püstitanud teooria, mille järgi Eesti elurehi on tekkinud seda laadi pärisrehest, kus rehetuba on ehitatud suure reheeluse sisse ja ümbritsetud reheeluse osadest tekkinud kõrvalruumide poolt. Eeskujusid sellisele rehele otsib Manninen peamiselt Valge-Vene alalt. Edasine põhiplaan areng, peale rehte elama asumist, on Mannineni järgi toimunud sel teel, et rehetoale päevavalguse võimaldamiseks teda vähehaaval vabastati ümbritsevaist kõrvalruumidest. Rehetuppa elama asumist seletab sama autor eestlaste majandusliku olukorra halvenemisega sakslaste võimu all. Rehielamu tekkimise alguse peaksime ajaliselt asetama seega juba orduaega, kuigi Manninen siin väljendub väga ebamääraselt. Veel järesem selle „vaesumisteooria“ pooldaja on Kundziņš, kes Põhja-Läti rehielamu tekkimise seab otseselt ühendusse Vene-Liivi sõja ja Suure Põhjasõja laastavate järelmõjudega.

G. Ränk on neis põhiküsimusis asunud mitmeti erinevatele seisukohtadele, võrreldes oma eelkäijatega. Küll leiab temagi, et elurehi algupäraselt on olnud pärisrehi, s. o. ainult viljakuivutamiseks ja -peksemiseks määratud hoone, kuid selle tüüpilise ruumikompleksi (rehi + reheelune) arvab ta, ja nähtavasti õigusega, tekkinud olevat enamini Eestis kui Valge-Venes, nagu viimast on väitnud Manninen. Seejuures ei eita küll ka Ränk seda võimalust, et avara reheeluse tekkimist Eestis ja Lätis, mis omakorda oli eelduseks rehielamu tekkimisele, võib ühendusse seada suuremõõtmeliste viljaküünidega Lõuna- ja Lääne-Vene piirkonnis. Rehetoale valguse juurdelpääsu võimaldamist elurehe põhiplaanis arenemise põhjusena, mis Mannineni arenguskeemis etendab määravat osa, eitab Ränk täiesti. Eriti huvitav on aga tema arvamine rehielamu tarvituseletuleku põhjustest: võrreldes muinasaegse saunatüübilise elamuga on rehielamu autori arvates mitte tagasimineku, vaid koguni edusamm, mida ta seletab püüdega elamu avardamisega.

Selline meie elamukultuuri ühe peaprobleemi „positiivne“ lahendus katse on tõepoolest uus ja algupärane ning väärib vähemalt seda, et edasine uurimine seda ühe võimalusena tõsiselt kaalumisele võtaks. Ainult et tema tõestamiseks on esialgu vahest veelgi vähem konkreetseid andmeid kui Manninen-Kundziņši vaesumisteoorial. Autor heidab küll ette Kundziņšile, et selle seisukohtade põhjendamiseks „pole seni esitatud mingeid ajalisi tõendusi“ (lk. 328), omefi esitab Kundziņš (m. t., lk. 397—406 jm.) rea arhiiviainesel ja vanemate kirjanduslikkude allikate andmeil põhinevaid levimiskaarte, mis toetavad tema väiteid Läti elurehe hilisest tekkimisest ja kaudselt selle põhjustestki. Seda laadi tõendusmaterjal puudub aga just Ränga töös, nagu arhiiviainese vähene kasutamine üldse on selle nõrgemaid külgi. Väheveenev on ka autori retooriline vastuküsimus, miks sõjad ja vaesumine pidid tooma elurehe üksnes eestlastele-lätlastele, mitte aga nende naabritele, sest, nagu autor väidab, „võrdselt mõjuvad põhjused oleksid pidanud viima ka samasuguste tagajärgedeni“ (lk. 328). Siin peaks küll iga „etnograaf ja ajaloolane kõige paremini teadma, et see inimühiskonnas just nii pole ja et igal üksikisikul ning rahval kahjuks või õnneks on küllalt suur reageerimisvabadus. Muidu oleks ju tulevikugi

ennustamine ajaloolastele niisama lihtne kui astronoomile kalendri koostamine.

Kui siin analoogianähtusi üldse saab rakendada, siis kerkib allakirjutanud silmade ette üks teine, negatiivse analoogia võimalus: kui näit. jõukuse tõus Rootsi mäetööstuse aladel (Bergslagen) on avatelnud sealset talupoega ehitama endale 2—3 elamut (üks suvke, teine talveks, kolmas pidudeks!), kas siis just muinasaegse jõukuse kahanemine orduaegsel eesti talupojal ei loonud eeldusi taluehitiste arvu vähendamiseks, mis teostati elamu liitmise teel rehega. Teravilja produktsiooni tõus orduajal, mis nõudis senisest suuremat rehehoonet, aitas sellisele kahe otstarbe „kokkusulamisele“ omalt poolt kaasa. Igatahes pole selge, miks meil just „keskaja esimesel poolel... tekkis tarvidus uue avarama elamu järele“ (lk. 331), kui samal ajal ainelise kultuuri muudel aladel, näit. ehetes, näeme vastuvaidlematut langust ja kehvemist. Rahvusliku ehitustraditsiooni suur konservatiivsus, mida autorgi tunnustab ja toonitab (lk. IX), ei lase hästi uskuda, et nii revolutsiooniline murrang, nagu eri elamust rehte kolimine, oleks toimunud vaid tungist avaruse järele, pealegi ajal, mil kõrgemate seisuste esindajate elamudki polnud kuigi palju mugavamad talupoegade omist. Seda üleminekut leevendas aga kahtlemata rehe massiline kasutamine hädaelamuna sõdade ja rüüstamisretkede ajal ja järel, nagu sellest Kundziņš oma töös on toonudki rea konkreetseid näiteid.

Need märkused ühelt vastasteooria pooldajalt ei taha küll kuidagi vähendada G. Ränga uurimuse teeneid. Senistestki näidetest peaks selguma, et see töö puudutab huvitavaid, aktuaalseid ja meie kultuuriloole olulisi küsimusi. Autor on neid lahendanud suure julgusega ja on püüdnud saavutada uudseid ning algupäraseid tulemusi. Suur osa nendest jääb nähtavasti ka püsima, kuigi mõnel juhul tuleb ettevaatuse pärast asetada veel küsimusmärke. Loodevastasti toob lähemat selgust mitmesse seika G. Ränga töö järgmine osa ja vahest Mandri-Ėestigi elurehete uurimine, mida temalt samuti tohiksime oodata. Kõnealuse kõite sisu nii teksti kui piltide osas pakub palju uudet meie elamukultuurist huvitatuile ja fema üldised osad on põnevusega loetavad mitte-etnograafilegi, mispärast seda tööd ka ajaloolastele kõigiti võib soovitada. **F. Linnus.**

Aleksander Tarnawski, Działałność Gospodarza Jana Zamoyskiego kanclerza i hetmana W. Kor. (1572—1605). Badania z dziejów społecznych i gospodarczych pod redakcją prof. Fr. Bujaka. NR. 18 Lwów 1935, lk. I—VII + 1—460 + kaardid I—VII. (Resümee lk. 414—429.)

Käesoleva, juba viie aasta eest ilmunud töö siinkohal meenutamist põhjustab asjaolu, et see pakub mõneski suhtes lisa poolaegseid Ėesti agraarolusid käsitlevale kasinale kirjandusele. Ühtlasi on see aga mitmeti tähelepanuvääriv teos Poola ajalookirjanduses üldse ning meilegi huvitav puhtmetoodilisest küljest.

Nagu Poola majandusajaloo uurimise vanameister Fr. Bujak sellele tööle kirjutanud eessõnas rõhutab, on „Poola poliitiline ajalugu ülekaalukal määral võistluse ajalugu võimukate sugukondade vahel võimu ja riigivalduste kasutamise pärast, kuna Poola ühiskondlik-majanduslik areng on esijoones suurmaaomanduse areng. Maavaldused on nende sugukondade esindajate poliitilise rolli aluseks ja mõisade suurendamine on nende poliitilise tegevuse kõige tavalisemaks reaalseks sihiks.“

Nii on Poola magnaatide eramajandusliku tegevuse uurimine tähtis mitte ainult Poola majandusajaloo, vaid ka poliitilise ajaloo seisukohast. Käesolev monograafia tähistas süstemaatiliste uurimiste alustamist sel alal.

Huvi töö vastu tõstab loomulikult asjaolu, et autor on valinud selle aineks nii väljapaistva poliitilise ja kultuurilise isiksuse kui Jan Zamoyski eramajandusliku tegevuse valgustamise. Seda valikut tingisid osalt vist ka Zamoyski Ordinatsiooni arhiivis leiduva vastava materjali rohkus ja kättesaadavus. Ainesliku on autor jaganud, arvestamata kirjandust ja allikaid ning Zamoyski tähtsamaid eluloolisi andmeid käsitlevat sissejuhatust, 7 peatükki ja lõppsõnasse: I — Zamoyski maavaldused, II — Zamoyski majapidamine, III — Zamoyski tulud ja kulud, IV — Zamoyski asunduslik tegevus, V — Zamoyski suhe alamatega, VI — Zamoyski fundatsioonid, VII — Zamoyski ordinatsiooni loomine. Lõppsõna — Zamoyski ühiskondlikud ja eramajanduslikud vaated.

Senise kirjanduse varal on Zamoyski tuntud peamiselt poliitikuna ja väejuhina, mõnevõrra ka haridustegelaseks — esijoones Zamość'i akadeemia asutajana. Käesolevast tööst ilmneb, et oma avaliku tegevuse kõrval on Zamoyski pühendanud vähemalt niisama palju tähelepanu, aega ja huvi oma eramajanduslike asjade korraldamisele ja seda mitte väiksemate tulemustega.

Jan Zamoyski isa Stanislaw Zamoyski, Chelm'i kastellaan, Poola õuehetman ja Belzi staarost, evis vaid tagasihoidlikku maaomandit, mis pealegi oli võlgadega koormatud. 1571. a. kinkis Stan. Zamoyski suure osa sellest — 4 küla Chelmimaal — oma pojale Janile, kel juba siis tekkis kindel plaan suurmaavalduse loomiseks. Jan Zamoyski hakkas ostma kokku ümbruse aadli maid ning käsikäes poliitilise tõusuga edenes ikka jõudsamalt tema maavalduse suurenemine. Ning sures a. 1605 võis ta pärandada oma ainsale pojale Tomasz'ile 3830 ruutkilomeetrit hõlmava ordinatsiooni (fideikomissi) 6 linna ja 149 külaga Puna-Venemaal, mille keskuseks oli tema asutatud Zamość'i linn, ja 2615-ruutkilomeetrilise latifundiumi Podoolias ja Ukrainas, arvestamata väiksemaid valdusi. Suur osa neist tohutuist maa-aladest püsis kantsleri järglaste käes meie päevini ning võimaldas neile säilitada sajandeid väljapaistvat sotsiaalset positsiooni ja poliitilist mõju Poola ühiskonnas.

Selle hiiglavaranduse oli Jan Zamoyski saavutanud oma riigiteenistuse ja poliitilise mõjuvõimu varal. Iga teenet kuningale ja riigile laskis ta endale ülikavalikult tasuda. Selle kõrval kasutas ta rikastumiseks oma ametlikku seisundit Poola suurkantslerina, mis vastas teatud määral meie aja välis- ja siseministri seisundile. Riigilt saadav tasu selle ameti eest oli tähtsusetu, seda rikkamad olid mitteametlikud tulud. Pidevalt voolas kantslerile suuri annetisi kiriku võimukandjailt ja linnadelt ja ka eraisikud, kes temalt midagi soovisid, ei pidanud aja kombe järgi kohaseks ilmuda tühjade kätega. Nii suur härra kui kantsler oligi, ei põlanud ta väiksematki meelega.

Autori arvestusel ulatusid Jan Zamoyski tulud XVII sajandi alguses ligi 200 000 zlotini aastas, sellest andsid tema pärusvaldused 66 000 zlotit; veelgi suurem oli aga tulu tema kasutada olevatest riigimaadest, staarostkondadest ja metskondadest, ulatudes 98 000 zlotini aastas.

Oma esimesed staarostkonnad oli ta saanud Sigismund II Augustilt, rikkalikult riigimaid annetas talle Stephan Báthory, kuna Sigis-

mund III-lt sai Zamoyski vaid Tartu ökonomia, mis aga oli suuri-
maid ja tulukamaid riigimaade komplekse Poolas üldse. Selle kaudu
pääses Zamoyski lähemasse ühendusse ka Liivimaaga.

Tegelikult sai ta kasutada Tartu staarostkonna tulusid Poola-
Rootsi sõja puhkemiseni a. 1600, mil see langes rootslaste kätte.

Tartu staarostkonna majandamist Zamoyski poolt käsitlevad
osad töös ongi need, mis köidavad esmajoones Eesti ajaloolaste
tähelepanu. Kuid juba alguses tuleb meenutada, et autor ei ole
sealjuures kaugeltki täielikult kasutanud ära Zamoyski Ordinatsiooni
arhiivi ja Poola riigiarhiivi (Archivum Glówne) sellekohast rikka-
likku materjali. „Seda ei võimaldanud ainuüksi juba käesoleva töö
raamid. Käsitluses annab end ka tunda kohalikkude olude ja Balti
ajaloolise kirjanduse vähene tundmine.

1589 võttis Tartu ökonomia Zamoyski nimel üle Woicjeh Wnuk
Ślowieński, koostades sealjuures täpse ülevaate selle olukorrast,
tuludest ja kuludest. Nagu kõiki oma staarostkondi ja enamikku
pärusmaid ei majandanud Zamoyski ka Tartu staarostkonda enda
arvel, vaid rentis selle välja. Rentnikeks olid tema õemes Georg
Schenking ja selle vend Otto — Võnnu piiskop. Rendilepingut
uuendati korduvalt, kusjuures ühtlasi tõusis rendi suurus. 1589 oli
see 22 000, 1596 — 30 000 ja 1600 — 33 000 zlotti aastas. Rendimaksu
tõstmine toimus seks korraldatud revisjonide andmetel. Staarost-
konna tulude suurenemist põhjustas rahvastiku ja selle jõukuse tõus.
Säilinud revisjonide inventarid annavad üksikasjalise pildi koha-
likest oludest. 1592. a. revisjoni põhjal näitab autor, et Tartu staarost-
konnas oli tol ajal 14 mõisa, 403 küla ja 765⁵/₈ adramaad, mil-
lest 145⁵/₈ olid tühjad. Peamiselt revisjonide alusel esitab ta ka
andmeid staarostkonna majanduse — viljakasvatuse, heinasaagi,
viljakaubanduse, karja ning kodulindude arvu jne. kohta. Kahjuks
ei ole autori väited iga kord täiesti põhjendatud. Näiteks tõendab
ta (lk. 212), et veskite arvu kohta Tartu staarostkonnas puuduvad
andmed täiesti. Nähtavasti on tal jäänud silmade vahele, et nende
täpne arv 1591. a. kohta, nimelt 79, leidub samal aastal koostatud
revisjonis, mis säilib Zamoyski Ordinatsiooni arhiivis.

Kahtlust äratav mitmelgi põhjusel Tartu staarostkonna suuruse
arvestus — 6372 km². Et autor oma allikat ei nimeta ega leidu ka
töö lõpus olevate Zamoyski valduste kaartide hulgas Tartu staa-
rostkonna oma, siis puudub võimalus selle arvu täpsemaks kont-
rollimiseks.

Vähe on töös tähelepanu pööratud talupoegade endi majandusele
ja üldisele olukorrale. Igal juhul aga, nähtub antustki, et Zamoyski
valduses olevate riigimaade talupoegade seisund oli samane teiste
riigitalupoegade omaga. Autori väited Zamoyski eriti heast suhtu-
misest oma alamatesse tunduvad olevat vähe paikapidavad.

Töö lõpus leiduv isikute- ja kohanimedede register ei ole, nagu
pisteproovid tõendasid, täielik.

E. Tender.

Peter Paulsen, *Axt und Kreuz bei den Nord-
germanen.* (Deutsches Ahnenerbe, Reihe B: Fachwissenschaft-
liche Untersuchungen, Arbeiten zur Ur-, Vor- und Frühgeschichte.
Erster Band.) Ahnenerbe-Stiftung-Verlag, Berlin 1939, 268 lk.

Viimaseil aastail on Saksa ja Skandinaavia arheoloogilises kir-
janduses näidanud järjest kasvavat arvu need artiklid eri ajakirjus
ja iseseisvad teosed, mis käsitlevad nn. viikingiaega (IX—X saj.

p. Kr.). Selles on palju kokkukõlalist selle üldise maailmavaatelise alusega, mis rahvusriike on järjest tugevamal määral hakanud mõtestama. Loomulikult tõmbab kõigi suurus- ja võimujanuste pilgud enesele see põhjagermaanlaste aktiivsuse ja teovõimsuse õitseage, millal suhteliselt väikese Skandinaavia kaubandus-, koloniaal- ja riigipoliitilised, militaarsed ja organisatoorsed jõud tungisid laiali igas ilmakaares, tõsi küll, osalt sõjakalt, kuid maailmaajalooliselt seisukohalt siiski loovalt, avastavalt ja tähtsaid ühendusi avavalt. Olles põhiloomult paganlik, aitas ta ometi just oma ulatuslikkude sidemete tõttu ristiusu kiiremale võidulepääsule kaasa Venes ja Põhja-Euroopas. Viikingite mõju on üsna ulatuslik nii läänes ja lõunas kui idas. Kuigi selle selgitamiseks on tehtud juba palju, Vene puhul isegi eri koolkonnad tekkinud, ei saa ometi saavutatuga rahule jääda kui igakülgselt püsivate lõpptulemustega. Eriti süvendavas suunas on siin ees lai tegevusväli ja seda eeskätt arheoloogiliste leidude abil, kuna kirjalikud allikad üksinda vaevalt enam piisavad seniõeldule olulisema lisa ammutamiseks. Senised muinasleiud sellest ajastust tuleb euroopalises ulatuses koguda ja läbi töötada, samuti uute kaevamistega materjali juurde hankida. Viimasel ajal ongi suuri kaevamisi teostatud Saksas (Haithabu, Truso, Zantoch), Taanis (Trelleborg), Poolas (Gniezno), Leedus (Äpuole), Lätis (Grobina, Daugmale, Talsi, Mežotne, Jersika), Eestis ja Venes, mis nii või teisiti heidavad olulist valgust viikingiajale. Saadud materjali on osalt ja esialgselt publitseeritud, et aga kaevamised enamikus kohtades jätkuvad, siis tunneme veel puudust suuremaist monograafiaist. Ka Rootsis on asutud viikingiaegse aineestiku avaldamisele (H. Årbmani viimased tööd Birka kohta). Soomes oli J. Leppähol koostamisel suurem töö Soome viikingiaegsete relvade kohta. Üldmuljena võime öelda, et kõikjal on praegusel hetkel käsil nobe aineestiku kokkukandmine selle ajastu kohta, kuid ei puudu ka juba väärtuslikke kokkuvõtteteoseid teatud küsimusist P. Paulseni, H. Jankuhni, H. Årbmani jt. sulest.

Üheks ulatuslikumaks monograafiaks viikingiajast on eelmisel aastal ilmunud saksa arheoloogi P. Paulseni uurimus „Axt und Kreuz bei den Nordgermanen“. P. on tänapäeval kaheldamatult üks ulatuslikumate teadmistega uurijaist viikingite aineestikust tänu oma arvukaile reisudele välismaa muuseumidesse, mis on ulatunud isegi Egiptusse ja Araabiasse. Seejuures ei piirdu Paulseni aineväli ainult arheoloogilise materjaliga, vaid ta lähem tutvus Lääne-Euroopa keskaegse kirikuajaloo ja kunstiajaloo loob eeldusi nii mõnegi üksikasja märkamiseks, mis puht-arheoloogile oleks jäänud tabamatuks. Loomulikult tunneb ta seejuures lähemalt põhjagermaanlaste usu- ja vaimuelli puutuvat kirjandust ja allikamaterjali. Nende mitmekülsete teadmiste ulatuslikkus sünteesis tagab selle väärtuse. Nimetatagu veel, et P. kasutab oma töödes alati ka Eesti arheoloogilist aineestikku.

Mainitud teoses on P. koondanud kõik aineestiku viikingite kirveste kohta terves Euroopas, mis sel alal jääb kindlasti pikaks ajaks püsivaks tööks, mida üksikprobleemide käsitlemisel ikka ja jälle tuleb kätte võtta kui järelevaateteost. Kuigi siin dateerimiste suhtes ei sünni mingit suurt uuendust, on töö peatähtsus kirvetüüpide leviku ja geneesi selgitamises. 142 joonist ja 11 levikukaart tulevad suureks kasuks teose tarvitamisel. Kuigi siin pole haaratud materjali tühjendavalt, ka eritüüpide leiukohtade loendi andmine näib mõnevõrra juhuslik, on antud ometi olulisem raa-

mistik ja peajooned. Lokaaluuriijate ülesandeks jääb kitsamate alatüüpide selgitamine, samuti kohalikkude edasiarenenud vormide käsitlemine. Näiteks leidub ju Eestigi alal mitmeid Paulsenil mainimata jäänud alavorme, mis samuti vajaksid selgitamist. Samuti on Paulsenil tagaplaanile jäänud teatud alarühmade omavaheliste suhete selgitamine. Loomulikult ongi need paremini teostatavad piiratuma alaga käsifluses, kui sellises kogu materjali haaravas teoses, mis on üles ehitatud eelkõige ühepoolselt viikingite osa väljaselgitamisele. Paulseni uurimuses näemegi Läänemere idarannikul kirvetüüpides eralduvat kolme suuremat rühma: Soome, Ida-Baltikum kitsamas mõttes ja Ida-Preisi. Kui Soome kirvetüüpidest veelgi mõni eksib Eesti alale, siis Ida-Preisi omadest mitte ühtegi. Küll on aga põhjapoolsemaid vorme näha Ida-Preisis, samuti lõunapoolsemaid vorme Soomes. Just nende omavaheliste suhete uurimine vajaks lähemat selgitamist, samuti erinevused Eesti ja Läti ainesitikus, millest mõningale Paulseni on juba tähelepanu juhtinud. Kuid loomulikult on seda kergem teha ulatuslikuma ainesitiku alusel kui ainult kirved.

Ida-Baltikumile omaste erivormide esiletõstmine on ilmekas. Siin loendatakse terve rida tunnuseid: kannalapid silmalappide ja labaauguga, tempel- ja puntsornament, lõuaga kirve eelistamine. Samuti on täiesti õige Koiva liivlaste kui tähtsa viikingite keskuse esiletõstmine. Samuti osalt Väina joon (vrd. näit. väikekirveste ja merivaigust kirveste hulk Daugmale linnusest kõrvuti viikingi kujuga ja teiste viik. asjadega, mida Eestist, isegi Saaremaalt ei tunta). See seletab ka, miks liivlased nii ruttu allusid ristiusule ja sakslaste kui läänekultuuri kandjate mõjule.

Olgu siin märgitud, et puntsornamendiga kirveste juures näib eralduvat teatud rühm, mis on ainult Eestile omane. Nimelt kirved, mis on orneeritud sisselöödud kolmnurgakestega nii asetatult teravotstega vastamisi, et vahele tekib siksakiline joon. Ühe eksemplari esinemine Ida-Preisis Fischhauseni maak. Dollkeimis ei muuda seda eestilist iseloomu. Sama ornament esineb Eestis ka arvukalt käevõrudel ja spiraalsõrmustel. Ka tempelornament, nn. hundihammas, esineb Eestis, võrreldes Soome ja Lätiga, kõige vanemal kirveeksemplaridel, mis veel täiesti skandinaavia tüübid, ning alles siis kannalappidega tüübil. Ülalkirjeldatud kolmnurgakesed ongi lähedases seoses viimase ornamendiga.

Ulatuslikuma osa teosest haarab toreduskirveste esitamine ja analüüs. Eestist pole ühtegi sellist. P. peab neid viikingite ülimummärgiks, mis ühflasi omab religioosset-rituaalset sisu ja on kohtumärgiks. Siin õieti asub P. teose tuum, näidates, et viikingi kirves pole mitte ainult tööks või relvaks, vaid sellel on oma sügavam tähendus, mis mõnevõrra varieerub. Kuidagi eriti ehitud või lausa ornamendina mõjuvad eksemplarid (Eestis siis tempel- ja puntsornamendiga kirved, joonornamendiga on ainult 1 eks. Helmest) märgivad ülimumst-juhti, sugukonda, kohtuõigust jne. Hiljemini muutub see tunnuseks, olles õmmeldud riidele, kilbile või lipule, ning areneb lõpuks vapi osaks. Kirves kui viikingite usundiga seotud ese seostub ristiusu tulekul ristiga, paganate juures aga esineb koos Thori vasaraga (mis tihti omabki pisikirve kuju), väike- ja merivaikkirvega ning võrdhaarse ristiga vastasmärgina. Kirves on Thori märk ja kahe usu ajajärgul thoriusuliste tunnus. Seejuures P. näitab kirve austuse sügavat vanust germaanlastel kui indo-germaanlasteni, kus see märkis pikse- resp. päikesejumalust,

oli viljakuse ja abielu märgiks jne. Samuti P. viitab viikingiaja paralleelnähtusile neoliitikumis ja nooremal pronksiajal. Viikingiajal tõsis kirves eriti esiplaanile. Kirvel, möögal või odal andsid paganad-viikingid oma vande nagu ristiusulised ristile kätt asetades.

Kuid ristiusu läbi lüües ei kadunud see germaanlaste märk, vaid sangar-pühaku, Norra kuninga Püha Olafi kultuse kaudu (kes ristiusu eestvõitlejana langes kirve läbi 29. juulil 1030 Sticklestadi lahingus) kandub see edasi tänapäevani. Ühtlasi on huvitav P. tulemus, et kus Püha Olafi kultus on väga levinud, seal oli varemini ka Thor levinud. Eestis teatavasti on see pühak üks kõrvalisemaid, esinedes ainult linnades ja rootslaste asustusalal. See tulemus ühtib nähtusega, et Eestis puuduvad viikingite foreduskirved ja enamus Thori usu tunnusmärkidest arheoloogilistes leidudes, mis osutab eestlaste viikingiaegsele iseseisvusele isegi Paulseni uurimistulemuste järgi. Soomes on Püha Olaf seevastu väga levinud keskajal (ka maakonnavappides kirves). Samuti kaugele arendab P. oma mõtet viikingite osast Venes, liutitside juures, Poolas, Leedus ja Tšehhis, nende rahvusriikide ja aadli tekkimises, kus eriti varajane vapindus annab olulisi tugipunkte (slaavlastel olevat majamärgid puudunud). Ülimuskihti peab P. slaavlaste alal arenenuks viikingeid, kes sulasid pärisrahvaga. Sellega seotud on näit. huvitav üksikasi, et varasemad poola aadlisood kannavad jõgede-järvede nimesid — tungisid viikingid ju piki vee-teid sisse, nagu osutavad peit- ja mündileiud ning viikingite relvade topograafia.

Jääb tuleviku uurimise otsustada, millised neist järeldustest jäävad püsima ja kas viikingite osatähtsust tuleb tõesti nii riikide kui aadli tekkes hinnata nii kõrgeks. Teatavasti ju eriti Poola ja Vene uurijad rõhutavad kohaliku arengu pidevust, püüdes viikingite mõju näidata võimalikult redutseerituna. Arvamuste vastasuse ulatuslikkuse näitena olgu viidatud siinkohal ainult U. Masingu kirjutisele „Taara päritolust“ „Usuteaduslikus Ajakirjas“ 1939, lk. 1—16, kus jõutakse „võimalikult tõenäolise“ oletuseni, et Thor on läände laenatud eestlastelt ja „eestlaste kolonisatsioon Skandinaaviasse oli mingiks teguriks viikingiajastu kujunemisel“. — Hilisema uurimise otsustada jääb ka P. väide, et viikingite relvad pole mitte kaubavahetuse teel sattunud mujale, vaid viikingite organiseeritud „Kriegerbünde“ koos vürst-juhiga ja kaaskonnaga on neist relvaleidudest väljaloetavad.

Selgelt on P. esitanud ristiusu kiriku võitu paganluse üle seega, et vanad sümbolid (kirves jm.) mõtestati ümber ristiusu sümboliks, Thori „hofi“ areng kirikuks, Thori asendamine sama põhipaganliku Püha Olafiga jne. Et vanadel märkidel juba enne ristiusku oli religioosne tähendus, on liigne kord tõestatud.

Olgu märgitud, et P. mainib viikingitel ja germaanlastel puude ja vaia austamist, viimast seades ühendusse Thoriga. Eriti huvitavad on inimese- (Thori-) näolised postid viikingeil. Ometi on see nähtus jäetud asetamata laiemasse perspektiivi. Samasugused postid esinevad ka lamplastel kuni mõõdunud sajandini (vahest ka Thori pärus?), samuti Šigiri leide ananjinoajast tuleb pidada analoogseiks. Põhja-Ameerika indiaanlasil on totemisambad jne. Saksa autorite kõrval oleks olnud väärtuslik tutvuda U. Harva ja D. Zelenini töödega ses küsimuses, mis oleksid näidanud selle nähtuse hoopis suuremat levikut ja vanust kui Paulsenist selgub.

Märgitagu veel, et väikekirvest joon. 96:3 peab B. Nerman

kirvesnõelaks ja dateerib hilispronksiaega, otsides eeskujusid Kirde-Saksast ja Poolast (Prussia 33:1/2, lk. 236—237). Lk. 167 loendatakse väikekirve kujuga varustatud hoburaudsõlgi Eestist, kuid ei mainita isegi Kardla eks., mis avaldatud Tallgren, Zur Archäologie Eestis II. P. annab ka mõned haudleiuud, mis suletud leidudena peaksid võimaldama dateerimist, avaldades eriti sel kombel Berliinis olevaid Turaida leide, kuid teeb seda puudulikult, ainult asjade üldise nimetamisega, viitamata avaldatud ainestikule, mis võimaldaks neid andmeid kasutada. Seepärast on need loendid asjatult avaldatud (vrd. lk. 21, 28, 30, 132, 137). Rida trükivigu on sisse jäänud, nii lk. 31 kirveste loendis nr. 15 K 43:4 p. o. K 41:3, nr. 17 Paide asemel lk. teadmata; lk. 124 viitab joon. 70 p. o. 77; lk. 135 viitab joon. 68 p. o. 82; lk. 169 joonise allkirjas. Bronze p. o. Bernstein; joon. 108 puudub üldse, kohati on tekstis arusaamatusi (lk. 33, 50) jne. Eesti nimede andmises valitseb ebajärjekindlus, osalt eestilised, osalt baltisakslased (Dorpat, Reval), vahel kõrvuti, sel juhul vahel eestiline taga (lk. 63), vahel ees (lk. 31). Ka eestilise vaste andmises on vigu (Roch, Jessu).

Üldiselt peame seda tööd hindama kui suurt materjalikogu viikingiaegse kirve kohta Põhja-Euroopas ja selle jaotuses tüüpidesse, nende geneesi ja leviku peajoonete selgitamises. Seejuures on pakutud ka ulatuslikku ja suurejoonelist sünteesi. Ometi pole tulemused alati veenvad. Oma üksikasjade rikkalikkusega on see raamat igale Eesti noorema rauaajaga tegelejale mõõdapäasematuks käsiraamatuks.

A. Vassar.

J. Jans, Mälestusi ja vaatlusi, I, Tartu 1940, 336 lk.

Viimaseil ajal ohtralt ilmuvaile mälestuskogudele on tuntud sotsialistlik tegelane J. Jans lisandanud käesoleva teosega uue, üsna tiheda ja andmeterohke köite, milles ta käsitleb oma elukäiku ja sellega seoses üldisemaidki ühiskondlikke ja kultuurilisi olusuhteid ning poliitilisi sündmusi XIX sajandi viimasel ja XX sajandi kahel esimesel aastakümnel kuni Saksa okupatsiooni kokkuvarisemiseni 1918. a. lõpul. Nagu autor teose eessõnas mainib, ei ole ta tahtnud piirduda tavalise mälestustekoguga, vaid on teadlikult jälginud ka üldisemaid seoseid. See tõttu esineb ta teoses mitmesuguseid konkreetseid ajaloolisi andmeid, mis kogutud vastavaist teatmeteoseist ja monograafilisest kirjandusest, katkendeid ajalehtedest ja autori päevikuist, tsitaate teiste, samu aegu käsitelnud isikute memuaarist jne. Mõnikord leiame teoses autori isiklikkude elamuste käsitlese kõrval lehekülgede kaupa statistilisi andmeid, Vene poliitilise elu sündmuste ümberjutustust, Maailmasõja käigu kirjeldust ja muud sellist ajaloolist ainet, mis memuaarsete seisukohalt pole hädavajalik ja moodustab mõnikord nagu üleaaruse liigliha. Samal ajal aga autor ei kirjelda lihtsalt sündmusi ja olukordi, vaid püüab neid ühtlasi mõtestada ja oma maailmavaateliste tõekspidamiste seisukohalt mingisuguste üldisemate arenguteguritega seletada. See tõttu ei tundu konkreetsete lisaandmete liigliha eriti koormavana, vaid leiab antud üldpildis endale teatava vajaliku koha.

Eesti ja Vene uema ajaloo seisukohalt sisaldab Jansi töö mitmeidki huvitavaid tähelepanekuid ja vaatlusi. Juba esimeses peatükis leiame hea käsitlese eesti külaproletariaadi elutingimuste kohta Lõuna-Eestis möödunud sajandi lõpuaastakümneil. Edasi järg-

nevad seoses autori elukäigu eri etappidega kirjeldised elust Tartus ja Tallinnas, kus autor telegrafistina toimis raudteelaste ringides, ja viibimisest Varssavis sõdurina ning oludest Vene sõjaväes Vene-Jaapani sõja eel ja selle ajal. Vabanenud nõrga tervise tõttu sõjaväest, teotses Jans punaseil aastail peamiselt Tartus, alul „Oleviku“, siis „Homniku“ toimetuses, ja võis isiklikult vahetult kaasa elada tolle aja hoogsa ja kõrgepingelise sündmustekäigu, kokku puutudes nii juhtivate revolutsioonitegelastega kui ka mõõdukamate ringkondadega. Ta käsitleb lähemalt sotsialistliku liikumise eri suundade kujunemist Eestis, võitlusi tsentralistide ja föderalistide vahel, põrandaaluste organisatsioonide tekkimist ja tegevust. Seejuures rõhutab ta, vist teatava õigusega, nende organisatsioonide piiratud osatähtsust Eesti ja suurelt osalt Venegi revolutsioonilise liikumise üldises käigus. Ka eesti revolutsionääride iseloomustustes võime sageli täheldada teatavat kriitilist hoiakut, millel nähtavasti samuti ei puudu oma küllaline alus. Järgnevad peatükid käsitlevad Tartu üliõpilaselu XX sajandi 2. kümnendil, Jansi tegevust Põhja-Äbis Maaailmasõja ajal, Tallinnas 1917. a. revolutsiooni algupäevil ja Tartus maakonnaavalitsuse esimehena aastail 1917—1918. Eriti andmeterikas on raamatu lõpposa, mis valgustab Jansi vahetõrje enamlastega ja ta üle kohtumõistmist vastava tribunaali ees, ta suhteid Saksa okupatsioonivõimudega ja ta läbirääkimisi A. Winnig'iga Tartus ja Riias okupatsioonija lõpul.

Erinevalt paljudest teistest memuaarikirjutajaist on Jans taotlenud oma kirjeldistes võimalikult suuremat täpsust ja kontrollinud pidevalt oma mälu mitmesuguseist teistest allikaist saadud andmete najal. Siiski jääb ta töö subjektiivse värvinguga memuaarteoseks ega suuda saavutada usaldatava, teaduspärase ajaloolise ülevaate terviklikkust, sünteetilisust ja objektiivsust. Eriti ilmneb see suhtumises Jaan Tõnissonile, kelle ajaloolist osa Eesti rahvuslikus arengus Jans hindab madalamalt, kui seda on seni tehtud. Ta heidab Tõnissonile ette kitsalt balti-saksa hingelaadi, saksa ülemkihiga pakteerimist, Balti erikorra mõttetut kaitsemist ja eesti aristokraatliku eliidi kasvatamist. Seevastu peab ta A. Grenzsteini Eesti revolutsioonilise liikumise Ristija Johanneseks, kes oma kiriku- ja parunitevaenulise radikalismiga olevat rohkem teinud Eesti rahvusliku iseteadvuse äratamiseks kui Tõnisson oma igavete kirjutistega ja kirikusõbraliku suunaga. Hoolimata mõningaist sofistlikest targutustest ei olevat Grenzstein kunagi arendanud labast venestuspropagandat ega kuulutanud eesti rahvale kadu. Tema kui poliitiku tõeline puudus seisnud vaid liigeses usalduses Vene võimude vastu, kelle abil ta lootnud murda Balti erikorra kantsid, ja liigselt andlikkus Vene võimumeeste treppide tallamises. Need seisukohad, mida Jans esitab oma teoses korduvalt ja suure veendumusega, on siiski põhjendatud lausa mitteküllaliselt — ainult mõningate tsitaatidega Grenzstein'i teosest „Herrenkirche und Volkskirche“ ja ta poleemilistest brošüüridest. Järelikult tundub, et nad ei suuda kõigutada senist Grenzsteini-käsitust, nagu see näit. esineb Fr. Tuglas'e uurimuses „Ado Grenzsteini lahkumine“ ja allakirjutanu artiklis koguteoses „Jaan Tõnisson töös ja võitluses“. Jaan Tõnissonile võib, eriti vasempoolse ideoloogia seisukohalt, nii mõndagi ette heita, kuid vaevalt oleks õige hakata tema ajaloolist osatähtsust ümber hindama Ado Grenzsteinile soodsamas suunas.

P. Tarvel.

Aloys Ruppel, Johannes Gutenberg — Sein Leben und sein Werk, Berlin 1939, 224 lk.

Käesoleval aastal pühitsetakse 500-aastast trükikunsti juubelit, kuigi trükikunst leiutati tegelikult 1445. a. paiku. Siingi jälgitakse eelmiste sajandite traditsioone, sest baseerudes 1499. a. trükitud Kölni linna kroonika ebatäpseil andmeil mälestati seda sündmust 1540., 1640., 1740. ja 1840. a. Nii on ilmunud ajakohane teos autorilt, kes Gutenbergi muuseumi direktorina suudab paremini kui keegi teine orienteeruda selles lahkarmuste ja legendide rägastikus, mis on sajandite jooksul tekkinud Gutenbergi isiku ja tema tegevuse kohta. Et Gutenbergist on säilinud väga vähe täpseid andmeid (ükski kaasaeglasist ei kõnele temast kui leiutajast ning ei leidu ühtegi trükist, kus oleks mainitud tema nime), siis oli antud lai võimalusteväli uurijatele kujundada Gutenbergi ja tema tegevust oma maitse kohaselt. On huvitav, et isik, kelle elutööd tuleb lugeda inimesoo kultuuriarengu seisukohast kõige tähtsamaks ja saavutusrikkamaks teguriks, ei leidnud tunnustamist ega ka tänu kaasaeglaste ega ka järelpõlvade esindajate poolt!

Gutenbergi kohta käivaid allikaid võib liigitada kolme järku. Kõigepealt tema eluajal koostatud originaalsed ametlikud dokumendid, mis on säilinud tänini arhiivides. Need on muidugi esmajärgulise tähtsusega. Ebakindlam allikaainestik on Gutenbergi poolt juhitud ettevõttes ilmunud trükised, sest nende suhtes esineb isegi asjatundlikumate uurijate seas väga olulisi lahkuminekuid. Ongi raske konstateerida, millised neist nägid päevavaigust Gutenbergi trükikoja ja missugused Fust'i ja Schöffer'i omis, sest Johann Fust kui Gutenbergi ainealine toetaja ja kaasosanik sai hiljemini tema trükikoja ühe osa omanikuks, seades tehniliseks juhiks Peter Schöffer'i. Kolmas liik materjale on küll lähedane arhiiviainesele, kuid olulisemaks lahkuminekuks on asjaolu, et nad ei esine ametlikes ürikuis, vaid on tekkinud Gutenbergi surma järel. Siia kuuluvad kirjad, kroonikad jne.

Rupel, kelle tegevussihiks oma ameti alal on olnud Gutenbergi isikusse puutuva aineistiku kogumine ja korraldamine, on suufeline andma täpset ülevaadet selle kohta, mis meil on tõeliselt teada Gutenbergist, tehes valikut mahukas literatuuris ja mainitud kolme liiki allikais. Autor annab lahenduse ainult neis küsimusis, mille tõepärasuses ta ise on veendunud. Vastavalt allikate liikidele jaguneb ka teos kolme ossa: esimestes peatükkides valgustatakse Gutenbergi tegevust, VIII peatükis määratakse kindlaks Gutenbergi poolt trükitud teosed ja viimases osas märgitakse leiutamise tähtsust ja selle järelkaja.

Teoses konstateeritakse, et trükikunsti leiutajaks on Johannes Gensfleisch zum Laden, nimetatud Gutenbergiks. Kui rahvusuhkus on toonud võistlejaid Gutenbergile paljudest maadest, siis muidugi küll selleks, et asetada nii tähtsa kunsti tekkimist oma kodumaa piiridesse. Mitte ainult välismaad leiutavad pretendente Gutenbergi asemele, vaid ka Saksamaal nimetatakse trükikunsti leiutajatenä teisi sakslasi — Joh. Mentelin'i Strassburgist ja P. Schöfferit Mainzist. Kuid kõik teated nende isikute kohta pole algust saanud Gutenbergi eluajal, vaid palju hiljemini.

Selgubki, et suurem osa neist trükkaleist on teotsenud hilisemal ajastul, mis on väga kaaluvaks asjaoluks väidete ümberlukkamisel, kuna trükised Mainzist juba ilmunud olid. Pretendentidest kõige kaalukamaks jääb ikkagi hollandlane Laurentius Coster (1405—

1484) Haarlemist, kelle osatähtsus põhineb aga tegelikult ainult vanemate Euroopa plokiraamatute trükkimisel ksülograafia abil. Gutenbergile jääb au olla siiski valatud liikuvate trükitehete leiutajaks.

Veel selgitavad aktid, et Gutenberg sündis patriitslaste perekonnas 1394. ja 1399. aasta vahel Mainzis, lahkus sealt poliitilistel motiividel septembris 1428. a. ja elutses Strassburgis a. 1434—1444, kus ta teotses „salajaste“ kunstidega, mille õpetamisega endale sissetulekut hankis. On selge, et ta siin juba katsetas trükikunsti alal. Strassburgist siirdus ta oma kodulinna tagasi, kus ilmus esimene trükis 1445. või 1446. a., mis aastaid tulebki pidada trükikunsti leiutamise ajaks. Jaanuaris 1465 nimetatakse Gutenberg Mainzi kuurvürsti õukondlaseks. Veebruaris 1468. a. suri Gutenberg.

Neid puudulikke andmeid Gutenbergi kohta täiendab autor trükiste analüüsiga. Kõige vanemast teosest on säilinud üks $9 \times 12\frac{1}{2}$ cm suurune paberileht, mida praegu säilitatakse Gutenbergi muuseumis Mainzis ja mis sisaldab katkendi viimsepäeva-kohtust (Fragment von Weltgericht). Järgnevadki vanemad trükised on olnud pisiteosed levivate tekstidega, nagu ladina keele grammatikad-donaadid, kalendrid, paavstibullad ja indulgentsid, seetõttu ka ajahambale vähe vastupidavad ja samuti ainult fragmentides. Et neist siiski osad on säilinud, see on tingitud raamatukõitjaist, kes kasutasid neid makulatuurina uemate trükiste kaanetäiteks. Nagu teada, avastati sellises olukorras ka esimene eestikeelne trükis — Wanradt-Koelli katekismus. Ohtramalt on säilinud, koguni kümneisse küündivaid eksemplare Gutenbergi toodangus hilisema päritoluga suurteoseist: 36- ja 42-realisist piibleist, viimane 1282-leheküljeline. Seda peetakse veel praegugi maailma kauneimaks trükiseks. Nimetatud teost trükiti 150 eksemplari, neist paberil 120 ja pärgamendil 30 eksemplari. Säilinud on seni üldse 44 eksemplari — küllaltki suur arv väikese tiraazi kohta.

Fr. Puksoo.

Varia.

Ülevaade 1939. aastal Arheoloogia Instituuti kogunenud muinasleidudest.

Arh. Instituuti kogunenud muinasteaduslik materjal mõõdnud aastast pakub väga palju väärtuslikku lisa Eesti ajalooale. Eelmise aasta leiud pakkusid puuriistu nii kaugest kiviajast, kui ka muinasaja lõpuosast, mis võimaldavad luua võrdlust hiljutise rahvakultuuriga, et leida suhet nende vahel. Suurim osa leidudest ja ka nende väärtuslikum osa saadi kaevamistest, kuid ka üksikleidude osatähtsus on küllalt suur. Kokku kõigist aegadest on muuseumi tulnud 3214 alanumbri alla kuuluvat muinasleidu.

Üks vanemaid kaevamisleidu on Mõnistest, Jaanuse t. maalt mammuti luudega, mis peaks kuuluma vanema paleoliitikumi lõppu Moustérieni aega, kuid kahjuks ei ole sealt inimese kätetöö jälgi peale ühe tulekivi tüki, mille retušid on aga väga ebamäärased, nii et seda kindlalt tööriistaks ei julge pidada. Tähelepandavaid leide on Tõrvala lähedalt, Narva juures, ajast umb. 5000—4500 a. e. Kr., kus leiti ilusaid pikki nooleotsi, lihvimiskivi, pistoda väga ilusate ornamentidega, mille pide oli mähitud puukoorega. Samast leiti veel üks männipuust mütakabi, mis on ühenduses kalastamisega võrgu abil.

Ühel inspeksiooniretkel Pärnu jõe äärde õnnestus leida primitiivne kivikirves, mis on tüüpilised meie vanemate Kunda ja Võisiku leidude hulgas. Samuti leiti sealt (Pärnu jõe kaldalt) vanimat stiili kammkeraamika

katkend, mis on esmakordne sellesarnane Eestis, kuna selle vanemat stiili tunti seni ainult Soomes. Kaevamisleiuna on nimetamisväärtne Akali jõe ääres Konsa kammkeraamilise asula leid kolmandast aastatuhandest e. Kr., kust saadi väga palju selle kultuuri keraamikat, kivi- ja luuriistu, merivaigust ripatseid ning skulptuur veelinnu peast. Leid on tähtis eriti selles mõttes, et see annab palju vahevorme kammkeraamilise ja vanema kalur-küttide kultuuri vahel. Seni oli Eestis kammkeraamilisest kultuurist õige väheseid leide, nüüd paari viimase aasta jooksul siiski aina kasvab selle aja leidude ja leiukohtade arv. Nii avastati Narvataguse kkk. Lommi kordoni lähedal Notika oja ääres kruusavõtmisel rikkalik nimetatud kultuuri asula, kust saadi hulk hästi põletatud ja mitmekesiselt orneeritud keraamikat. Üks kammkeraamika tükk leiti K.-Jaani kkk. Kaavere k. alalt. Peale keraamika on samast kultuurist üksikleidudena ka muid riistu, nagu tüüpiline väike kivitall Harjumaal Varbola v. Kükita k. kõrtsitalu karjamaalt Reiu jõe äärest selle suudme lähedal, saviaugust mõningaid kõõvitsaid, luuriista katkendeid ja merivaigust ripats.

Ühenduses sakslaste väljarändamisega Eestist tuli Arh. Muuseumi Bernhard Toll'i kogu, mis sisaldab peamiselt Saaremaa leide, kokku 24 kiviriista. Nende hulgas on rida kammkeraamilise kultuuri kivitallu. Huvitav nende hulgas on küüstall Kihelkonna kkk. Tagamõisa Kõruse k. Kalmumäelt, mis on tuntud Soome vorm. Samuti on sama kogu hulgas 12 talba, mis kuuluvad kammkeraamilise kultuuri rühma. Toll'i kogus leidub 4 kiviriista, mis kuuluvad venekirveste kultuuri umbes 2000—1500 e. Kr. Peale Tolli kogu on muuseumi saadud 2 venekirve hili-semat vormi ja üks talb.

Kiviaja lõpu vormideks tuleb pidada 8 lihtsat töökirvest ja mõningaid vaskkirveid jäljendavaid kivist sõjakirveid ja Toll'i kogus samuti 8 eks. Peale kodumaa leidude on mõningaid peaausjalikult tulekivist ja kvartsist riistakesi saadud Saksamaalt Berliini lähedal Sildau k. alalt ja paar kõõvitsat arvatavasti Saksamaalt ning 2 kõõvitsat arvatavasti Sveitsist. Kõik kuuluvad tõenäoselt vanemasse kiviaega. Edasi andis prof. A. Öpik üle mõned kõõvitsad, pärit Gröönimaalt, mis kinkis lahkelt dr. L. Koch.

Kokku võttes kiviaja leide on möödunud aastal Arh. Instituuti neid saadud kokku kodumaalt 626 üksiknumbrit ja välismaalt 13. Kodumaa leidudest kuuluvad 13 keskmesse kiviaega, 582 kammerkeraamilise kultuuri, 12 venekirveskultuuri, 16 kiviaja lõpu ossa ja osalt pronksiaega ning 3 leidu on ebamäärased.

Pronksiaja üks huvitavaid leide oli Asva linnus-asulast. Möödunud aasta leiud (467 numbrit) pakuvad mitmeti huvitavat lisa endistele teadmistele nii kultuuriliselt kui ka linnuse ja asula ehitiste mõttes. Edasi on mõningaid ebamääraseid leide proovikaevamisest Praaga lähedalt Emajõe kaldalt, nn. „Kullamäelt“.

Rauaajast on Arh. Instituudi kogud kasvanud 1939. a. jooksul juhus-leidude arvel 46 numbrit võrra eri leiukohtadest, kokku ligi 350-alanumbri-lise koguga, ja end. Pidula m. omaniku B. v. Tolli deposiidiga, milles on 459 alanumbrit. Viimased leiud on kõik Saaremaalt, kaaluv enamik Kihelkonna kkk. ja osalt juba varemini tuntud, isegi avaldatud. Kaevami-si on Instituudi poolt teostatud 2 linnusel kokku 23 nädalat ja 2 kalmel kokku ligi 5¹/₂ nädalat, mis andsid 711 ja 581 alanumbrit leide.

Eelrooma rauaega kuulub Kuusalu kkk. Uuri k. Klaukse t. kangur, mis sisaldas umbes 10 laibahauda, neist mõned panustega (kää-võrud, raudnõelad). Kangru alus oli kõrgem paekruusaküngas, kallakuga lõu-nasse, ja ehituses leidis 3 kiviringi. Samaaegne on Tolli deposiidis leid Kihelkonna kkk. Pidula Räga t. „Tütarvarest“.

Rooma rauaajast on leiud Jõhvi khk. Künnapõhja k. Sopenotsa t., Rõuge khk. Sadrame'tsa k. ja Nõo khk. Jaagupi t. kivikalmeist. Leiud esimesest on lõhkujate töö saadus.

Keskmisest rauaajast on üllatusleiaks nn. gooti sõlg Jõelähtme khk. Jägala linnuselt, mis on esimene sellesarnane Eestist ja viitab ühendustele Kiievi alaga. Linnuse ees näib olevat kalmistu või asula, kust pärinevad mõned teisedki leiud. Tõenäoselt on osalt linnuski samast ajast, siis vastavalt paralleelne lääne pool asuva Iruga. Kambja khk. Paali t. kivikalme alalt leiti hõbesõrmus, Pärnu-Jaagupi khk. Saluta guse k. Nurga t. põllult ambsõlg, Jõelähtme khk. Saha k. Mardi t. kalmest rinnanõel ja mõned esemed Jõhvi ümbruskonnast. Tolli deposiidist on hõbedane, kullatud sõrmiksõlg ja 3 koonuspeanõela koos ketiga pärit Kihelkonna khk. Leedri k. „Kabeliväljal“ ja ajajärgu lõpposast rõngaspeaga, hõbetaadiga mässitud nõel Kihelkonna khk. Odalatsi Kure t. VIII saj. on ka hõbedast kaelavõru Suure-Jaani khk. Navesti as. Lahkmäe t. uudismaalt, ilmsesti peitleid.

Nooremast rauaajast (IX—XIII saj.) on mitu peitleidu. Lüganause khk. Erra-Liiva k. araabia müntide leius oli ka hõbedast spiraalne käevõru ja Põltsamaa araabia müntide leiu juures selgus asulakoht nooremast rauaajast. Jõelähtme khk. Kostivere k. Arali t. aardeleid on maetud XIII saj. ja sisaldas peale 121 hõbemündi-brakteadi hõbedast 5 punutud, plaatotstega kaelavõru, 5 hoburaudsõlge, 18 rinnalehte jm. Põltsamaa khk. Pauastvere k. Kuigu t. uudismaalt leitud 2 hõbedaga orneeritud rauast keekandjat koos keega on peitleid.

Kalmeist kaevati Kullamaa khk. Laukna k. Korvi t. põllul ühte, mis andis rikkalikult leide ja 2 luustikku, muidu maetud põletatult. Kalmistu on süvendatud maasse ning ehituselt ja panustelt tüüpiline Loode-Eestile. Sama tüüpi kalmed andsid leide veel Nissi khk. Varbola k. Hiie t. ja Harju-Jaani khk. Raasiku as. Põhjaka t., viimane juba 1936. a. alates. Lätlastele omast matmisviisi kajastab teine kalmetüüp, mis juhuslikult avastati Äksi khk. Övi k. Rätsepa t. kruusaaugus, kus luustik oli kaetud maa-aluse kivikattega. Enamik teistestki juhusleidudest on pärit kalmeist. Ka Tolli deposiidis on esemed peale mõne eespool-mainitud erandi nooremast rauaajast ja pärit enamasti kalmetest, nagu Kihelkonna khk. Leedri k., Kalmu k., Loona, Paju, Odalatsi, Pidula, Kehila, kirikumõisa jm.; Püha khk. Ilpla k., Kärla khk. Paiküla, Kogula jm.

Suure-Jaani khk. Lõhavere linnusel jätkusid 1937. a. alustatud kaevamised prof. H. Moora ja O. Saadre juhatusel. Ehitistest avati kitsas kõrvalvärav, mis viis läbi valli idanõlvakule, ja värava lähedal linnuses kaev, mille põhi oli 9,4 m sügaval. Kaevu laudadest põhi ja 6—7 korda puurakkeid oli säilinud, rakete suurus 145 × 221 cm, kaevu sise-mõõt 95 × 175 cm. Leidudest on eriti tähelepanuväärsed puust ja niinest esemed, nii oda- ja noolevarsi, vibukatkend, redeli osi, puulabidas, niinööri pangeke, köietükke jne. Dateerimine ja ehitusperioodid jäävad samadeks, nagu antud „Muistse Eesti linnustes“. Nissi khk. Varbola linnusel juhatas kaevamisi mag. E. Laid. Ka siin kaevati lahti muistne kaev, mille sügavus maapinnast 15 m, raiutud vannikujuilisena paesse. Ühest kohast alustati valli kaevamist välisküljel. Ainult valli ülaosa oli u. 1,5 m kõrguselt laotud müürina, kuna üle 5 m oli nõlv taotud täis paeplaate soomusekujuiliselt, nagu see ehitusviis esines juba Iru linnuse põhjavallil.

Eeloleval suvel kavatakse kaevata võimaluste piirides kiviaegsetel asulakohtadel, 1—2 linnusel ja mõnel rauaajasel kalmel.

R. Indreko ja A. Vassar.

Benjamin Cordt'i tegevusest.

Benjamin Cordt, sünnipäralt tartlane, peale lühiajalist teotsemist Eestis, olles muuseumis ka Tartu Ülikooli raamatukoguhoidjaks, oli 1894—1934, enda surmani, Venemaal Kiievi ülikooli raamatukogu juhatajaks, hiljemini Ukraina avaliku raamatukogu osakonnajuhatajaks. Peale selle oli ta ka ülikoolis eradotsendiks Vene ajaloo alal ja hiljemini professoriks mitmes kõrgemas instituudis, samuti Ukraina teadusteakadeemia vanemaks kaastööliseks. Tegevus väljaspool kodumaad ongi oluliseks põhjuseks, et Cordti teaduslikud saavutised ja publikatsioonid pole leidnud küllaldast tähelepanu meie vastavas eriteaduslikus kirjanduses.

Jälgides B. Cordti kirjutisi, tuleks neid sisuliselt kui ka keeleliselt liigitada kahte ossa. Vanem Tartu periood on esindatud saksakeelsete uurimustega kodumaa ajaloo alalt, mis on üldiselt tuttav ja mille hulgas mainimisväärsamad artiklid on De la Gardie perekonna ja selle Tartu Ülikooli raamatukogus asuva arhiivi osa kohta ning „Die Verhandlungen des Waffenstillstandes von Teusina, 1593“ (Verh. GEG XVI). Kiievis elamise ajal on B. Cordti sulest ilmunud rida venekeelseid teoseid, mis käsitlevad esmajoones Vene ja Ukraina ajalugu, kuid pole võõrad ka Balti ajaloole. Viimastest olgu kõigepealt nimetatud „Материалы по русской картографии“ (I k. — 1899, II₁ — 1900, II₂ — 1910), kus esitatakse reprodutseerituna kronoloogiliselt vanemaid kaarte Venemaa ja Põhjamaade kohta, kus leidub ka Eesti ala. Teos äratas tähelepanu ja ta auhinnati Tartu Ülikooli poolt. Hiljemini on Cordt avaldanud veel „Материалы до истории картографии Украины“ (1932). Kartograafia kõrval oli Cordti erialaks välismaalaste kirjeldused kui ka diplomaatilise kirjavahetuse avaldamine Venemaa kohta, millega tutvumise otstarbel ta komandeeriti kolmel korral Vene teadusteakadeemia poolt Hollandi arhiividesse. Seal töötamise tulemusena ilmusid: „Очеркъ сношеній Московскаго Государства съ республикою соедин. Нидерландовъ до 1631 г. и отчетъ Бурха и Фелдрия о ихъ посольствѣ въ Россію въ 1630 и 1631 г. г.“ (1902), „Записки Номена о пребываніи Петра I въ Нидерландахъ“ (1904) ning „Русское зерно на Голландском рынке въ 30-х годах XVII столетія“ (1925).

Rootsi Riigiarhiivis leiduva ainestiku alusel avaldas Cordt 1930-ndail a-il „Материалы з Стокгольмьскаго Державнаго архиву до истории Украины з другою половиною XVII початок XVIII стол.“. Ajakirjades on temalt ilmunud „Донесенія И. Д. Родеса из Москвы шведскому генераль-губернатору въ Ригѣ 20 окт. 1652“ (1914). ja „Описаніе второго посольства въ Россію датскаго посланника Ганса Ольделанда 1659“ (1917). Välismaa reisijatega Ida-Euroopasse tegeleb „Чужоземни подорожни по Схидній Европи до 1700 року“ (1926) ja Vene olusid XIX saj. keskelt ajaloolase ja diplomaadi Kurd v. Schlözeri kirjavahetuse alusel esitab „Російське громадянство підчас розкрипачення селян у листуванні тогочасного чужоземного дипломата Шлюцера“ (1927). Viimaseid Cordti kirjutisi on Ukraina teadusteakadeemia väljaannetes kirjeldus Karl XII lahingutest Ukrainas „Бои під Лисним и під Полтавою“.

Fr. Puksoo.

TARTU MAJAOMANIKKUDE PANK

TARTUS, SUURTURG 7, OMAS MAJAS

KÕNETR. 26-50, 42-46 JA 35-79. ASUTATUD 1923. A.

-
- **ANNAB LAENE** mitmesuguste kindlustuste vastu ja diskonteerib äri- ja laenuveksleid.
 - **VÕTAB RAHA HOIULE** ja maksab ajakohast protsenti.
 - **TOIMETAB** mitmesuguste inkassodokumentide järgi sissenõudmisi vähese tasu eest ja rahasaadetisi igasse kodumaa linna ja alevisse ning kõiki teisi pangatehinguid.
 - **GARANTIID** riigi- ja omavalitsushangete, teenistuslepingute ja avansside kindlustuseks.
-

PANGAS SAADAVAL RAHAKORJAJATELE HOIUKARBID

Keda ei rõõmustaks

maitsekas ja kõrgeväärtuslik töö?

Moodsaim sisseseade, aastakümnete jooksul omandatud kogemused, asjatundlik juhtimine, vilunud tööjõud kõigil aladel võimaldavad kiiresti O.-ü. K. Mattieseni trükikojal valmistada igasuguseid trükitoide

OSAÜHING

**K. MATTIESENI
TRÜKIKODA**

TARTU, VALLIKRAAVI 4. TEL. 24-80, 24-97. POSTK. 46